

НИКОЛА ПАШИЋ У ХОДУ ИСТОРИЈЕ

Миодраг ДИМИТРИЈЕВИЋ

**НИКОЛА ПАШИЋ
У ХОДУ ИСТОРИЈЕ**

КРЕАТИВНА РАДНИЦА
Крушевац, 2004.

ПРЕДГОВОР

У историографији, књижевности и другим пратећим уметничким и научним сагледавањима реалности живоћа, Источна Србија, или у ужем смислу Тимочка Крајина, били су као геоетички и историјски простор непознати, помало мистични и, свакако, зајостављени. Но такав утисак може да важи за време када су разни истраживачи, научни радници, ујојисци, историчари управо констативали да Тимочка Крајина, односно њени становници, не познају своју прошлост, ја, стога, немају никакву традицију. То, наравно, није тачно јер не постоји становништво без свој усменој и писаној сећања и таква амнезија је и физички немогућа.

Средином деветнаестог века као да су све резерве политичког умећа биле на просторима централне Србије истрошене, обесхрабрене после многих побуна чије је сламање доносило увек исту поуку: обреновићевски режим ујркос свему зна шта ради и зна шта је најбоље за српски народ и државу.

У таквој клонустости јојављује се јака стирја политичара из Источне Србије, зајостављене као далеке и тамне провинције са некаквом „Вршком Чуком“ (ем „вршка“, није ни врх, ем „чука“, обично брдо, нека неважна коћа на источној граници), која је у исто време, када је примећена шабула раза историје ових предела,

створила novу пољитику силу целе Србије. Тадањи резултати могу се упоредити са највећим домаћима снаге ширења средњовековне српске државе.

Штога је сасвим логично да се у једној посебној публикацији успанови хронолошки низ састављен од личности и њиховог окружења који су у дружој половини 19. и првим деценијама 20. века учествовали у стварању нове историје српске и јужословенске државе. При том није ни потребно да се превиди наглашава да је на крају тог низа повезаних личности – Никола Пашић.

Поред тога, после неуспеха у сјечавању сецесије република бивше СФРЈ и нових сличних претњи и опасности, иешко је помислити да Пашић није наш највећи политичар новијег доба, или је, можда, иачна оцена да је и он кривац за стварање версајске, а након ње, по узрочно последичној вези, и авнојевске Јужославије. Како се историја наше државе пред нашим очима на драматичан начин понавља и како Пашић после 1926. г. није могао да утиче на будућа збивања, изгледа да дилеме не може бити. Да је Пашић, наме, кренуо другим путем, да је у његово време Србија постала аустроугарска провинција, као и многе некадашње државе у њеном саставу, а које су по некој неминовности обновиле своју изгубљену државност, иешко је поверовати да би се једна иако насилно увећана Аустроугарска, са својим неиресушним ајетитијом према бившим турским провинцијама, одржала и без отпора Србије. У такву заједницу могу да поверују само они који, без икаквих аргумената, сматрају да је Србија изазвала први светски рат и који, по праву тренутно јаче, сматрају да су жртве увек прави кривци.

Разлика је очигледна: Србија и Црна Гора су у балканским ратовима ослобађале делове своје некадашње територије, које су српском турском силом биле нарушене почев од 14. века, а Аустроугарска је узимала туђе. Пашић је то знао и осећао и ма колико да је у свом умном оку видео велике и крваве будуће жртве, није могао и није ни смео да одступи од своје политике јер би и друга решења донела исти, а можда и већа, стварања.

У жељи да се читаоци сами одреде према великану наше историје, за кога се случајно у току стварања ове књиже појавио термин који му, можда, најбоље припада – „краљ демократије“ (нисам сигуран да тај назив у обимној грађи и литератури о Пашићу није употребљено и неко дружи) нека ова књижа буде још један, какав такав допринос историје израженеј конституцији о значају Николе Пашића, од којих ћу поменути само једну од стране др Драгољуба Петровића која је у листу „Тимок“ од 3. фебруара 1995. г. штампана у оквиру чланка о мом фејтону о Николи Пашићу: „Но, Пашић, поштово његово време, заслужује нове погледе, из нових углова. Посебно збивања на тлу Тимочке Крајине у смени 19. и 20. века.“ Замерајући да је „сувише айоложизирана личности Пашића“ сам Петровић је изрекао оцену коју су на свој начин изrekli многи аутори: „Као дугогодишњи историчар, историчар и правник, верујем да наш земљак, државник Никола Пашић, не би никада дозволио да Србија буде усамљена у међу-државним односима свога времена.“ Дружи се углавном слажу да у новије време немамо државнике таквог значаја. Зар није време да се мало боље упознамо и са историјом његовог завичаја и да бар послушамо шта је он подарио Пашићу.

У Зајечару,
30. 09. 1999.

Аутор

НА ПОЧЕТКУ БЕШЕ – СЕОБА

У време када су браћа Ћирило и Методије, високи достојанственици на византијском двору и учени филозофи, већ обавили своју мисију установљења свесловенског књижевног језика и писма, сеоба становништва садашње североисточне Србије још увек није била заборављена. Та сеоба, а може се наслутити да је била већих размера, је истовремено и почетак локалне историје Тимочке Крајине.

Мада је превласт бугарског оружја и после смрти хана Крума 814. године била изражена на готово целом балканском простору, изгледа да је северни део Тимочке Крајине изазвао посебно јаке ударе Бугара који су уз Дунав и Саву продирали дубоко на запад, на хрватске просторе. Знамо да су сеобе из северног дела Тимочке Крајине изазвали међусловенски, српско – бугарски, бугарско – словенски и бугарско – византијски раздори и ратови.

Први помен Тимочана датира из IX века нове ере у запису франачког летописца Ајнхарда.¹ Он је 818. године описао сусрет два словенска посланства, Браничеваца и Тимочана, са франачким краљем Лудовиком. Посланици Тимочана, по тумачењу Светислава Првановића заступали су пред франачким краљем кнеза Тимочана и Гудушчана (Кучана), Борну. Истовремено Ајнхард је записао да су Тимочани и Гудушчани „недавно из заједнице с Бугарима отпали и у наше (франачке – прим.п.) крајеве прешли.“ Да ли је Борна хрватски кнез или је то постао после пресељења из далеке Тимочке Крајине, историчари нису установили. Зна се да је Борна био у добрим односима са

Францима којима је помогао да сломе панонске Хрвате и Људевита Посавског. За узврат Франци су њему помогли да далматинску државу разграничи са романским градовима у приморју. Ако је сеоба Тимочана и Кучана била извесна, без обзира којих је размера била, многи детаљи из Ајнхардовог записа указују да је Тимочка Крајина била одувек крајиште са несталним насељима чије се становнштво често расипа, поново враћа или насељава новим житељима. О сеобама Тимочана и Гудушчана, тј. Кучана – сада варошица Кучево (име јој је настало од римског назива *Guduscum*)², Светислав Првановић пише: „Други писци пак сматрају, особито Фердо Шишић, да су се Тимочани – он само о њима говори – стварно иселили. Јиричек такође сматра да су се Тимочани иселили, али не сви, већ један њихов део, ваљда само горњи војно–старешински слој. Куда? „Негде ближе међама франачким односно Људевитовој области.“ Процењујући даље Ајнхардов запис Првановић закључује да су се Кучани приклонили Борни и Францима и задржали се „између Велебита и Мале Капеле“, а бројнији Тимочани (Ајнхард их назива тимочки народ – *timocianorum populorum*) прикључују се Људевиту.

ЦРНА РЕКА ИЛИ ТИМОЧКА КРАЈИНА

Садашња Тимочка Крајина (зајечарски, књажевачки, неготински и борски округ) постоји као неадминистративни појам, а у XV веку се јавља под именом Тимок, Црна Река, Виношница и Кливје као војно-административна област видинског санцака.³ Пре тога она је припадала бугарском царству у време Страцимира и заузимала је одговарајуће просторе видинске митрополитије. Западне границе ове области биле су на обали реке Пореч, варош Поречје (Пореч) припада смедеревском санцаку, а надаље је граница ишла преко планине Кучајна (данас Кучајске планине). Захваљујући истраживачу др Душанки Бојанић-Лукач може се закључити да су за крајишта, уз поменуте области које се већ од XVI века називају Црна Река, сматране и нахије Сврљиг и Бања (Соко Бања), а од средине XVI века и Кладово (Фетхислам) и Кривина.

По свему судећи Тимочка Крајина је, после многих расељавања и досељавања, у чему и повратништво исељених има значајну улогу, као етнички простор у највећој мери и трајно установљена у XVI веку. О томе др Душанка Бојанић-Лукач у чланку Неготинска Крајина у време турске владавине – на основу извора из XV и XVI века (Гласник етнографског музеја, 31. и 32, 1968-1969) пише: „Турски извори којима располажемо нису експлицитни у погледу етничке припадности становништва Неготинске Крајине и Кључа. Они владе и војнуке колонисте третирају као социјалну категорију и руководе се при томе њиховим војничким службама које их одређују као такве. Суочени са – у

овом погледу – оскудним изворима, склони смо претпоставци да су колонизирани војнуци и власи, етнички Срби, сачињавали најшири слој становништва који се богатио дошљацима и досељеницима из суседних области, из смедеревског санцака у коме се турска власт споро стабилизовала, и из Влашке, због неповољних услова под којима је живео румунски сељак, а мање из северозападне Бугарске, јер је тимарски режим био стабилан а спахије економски заинтересоване да им се раја не исељава са тимара.“

У чланку „Зајечар и Црна Река од XV до XVIII века“, Гласнаг Етнографског музеја, бр. 42, др Душанка Бојанић-Лукач наводи да су припадници влашког сталежа у Црној Реци били „у већини, србијански власи“ – пресељеници из смедеревског и крушевачког санцака који су ове полупусте области населили између деведесетих година XV века и тридесетих година XVI века.“

Нова исељења, повратак исељеног и насељавање новог становништва нису никада прекидана. Становништво Тимочке Крајине, тачније Црне Реке, развевано је на све стране из разних разлога. Нова масовнија исељења кренула су на север када је тежиште нових турских освајања пренешено на простор Румуније и када је 1552. г. формиран темишварски беглербеглук због повољних услова живота и повластица (староседелачко становништво се као после сваке турске војничке победе у великој мера разбежало). Запажене су масовне појаве преласка преко Дунава, нарочито бегунаца из видинског, смедеревског и зворничког санцака. Касније се струја исељених враћа натраг у српско – румунским симбиозама или у посебним етничким групацијама. По оценама др Душанке Бојанић-Лукач тим сеобама били су склони власи, припадници номадско – сточарског сталежа, али и сви други који су тежили иступању из рајетинског земљорадничког статуса да би избегли велики број пореских обавеза. Сви ти елементи (др Душанка Бојанић-Лукач сматра да су они били претежно српске, румунске и бугарске наро-

дности) постали су снажан фактор турске војне силе. Тако турски војни заповедник Подунавља Алибег Михалоглу успева да у војној кампањи против Великог Варадина сакупи око 3000 хришћана – турски део војске износи око 6000 ратника. Ново тежиште и „обећана земља“ постаје подручје Кладова и Кривине после изградње тврђаве Фетхислам. Оно је скоро 60 година било заштићено па је све до 1586. г. било стециште исељеника из разних крајева. Када су повластице те године биле укинуте започела су масовна исељавања. Др Д. Бојанић-Лукач наводи убедљиве показатеље. У нахији Кривина 1587. г. опустело је 57 насеља. Око 1531. г. Неготинска Крајина има 30.000 становника, а 1586. г. око 13.000.⁴

ДУБОКИ ПЛАНИНСКИ КОРЕНИ

Дуго времена у средишту пажње Тимочана биле су увек интересантне приче о простору који и ствара карактер сваког крајишта, а то су граница и збивања на њој и око ње. Изграђена 1833. г. када су Пашићеви родитељи били живи сведоци њеног установљавања, стабилизације, проваљивања и разних погибија, она је у време Пашићевог рођења 1845. године била нова појава. И сам Пашић је вишеструко био везан за њу. Мада је у свом животу са другачијим осећањима и мисијом прелазио безброј пута многе границе, ова, источна за њега је често била знак љубави, наде, страха, изазова и мржње. Граница која је имала још једно прозаично име – плот, оцртавала је у свести Тимочана свој визуелни профил – високи ланац Старе планине. Посебност тог осећаја проистиче из чињенице да већина становништва живи на десетак километара од ње.

У многобројним плимама и осекама становништва у питомијим пределима Тимочке Крајине, расељавањима, повратцима и досељавањем нових житеља, пла-

нине су без сваке сумње имале улогу спасоносних прихватилишта у време погрома (зулума), већих ратних операција или немогућих услова живота због редовних и ванредних пореских оптерећења. Стиче се утисак да су у јужним пределима у сливу Белог, Сврљишког и Трговишког Тимока, као и дубоко на југ и југо-исток, расељења имала природу привременог или трајнијег уклањања од невоља, али на релативно малој удаљености, пошто је реч о планинском пределу. У северним деловима зајечарске општине и Неготинској Крајини ситуација је сасвим другачија. Из таквих планинских крајева досељени су у Зајечар и Пашићеви преци. Тежи је одговор на питање: одакле тачно. На слична питања многи Тимочани, иако привржени фамилијарној традицији, не знају тачне одговоре јер су њихови дедови на питање о пореклу помињали више пребивалишта својих предака. Таква породична памћења, а нису сва таква, потврђују истраживања Д. Бојанић-Лукач о покретљивости становништва које се, пре свега највише бавило сточарством.⁵ Ако се треба определити за једну од многобројних теорија о пореклу Пашићеве породице, онда је то вероватно Шоплук на српској или садашњој бугарској страни. Сам Пашић томе није придавао важност. Да се у прошлости сточарске заједнице нису стално селиле, вероватно би и у фамилијарној традицији било фиксирано једно место првобитног живота. Стога се може претпоставити да би сам Пашић саопштио својим биографима порекло своје породице да је знао праву истину. Сфорца⁶ који је с њим боравио на Крфу помиње Стару планину као ширу област порекла Пашићевих родитеља, али у истој књизи и Шар-планину. С обзиром на погрдне епитете које је Пашић добијао од својих политичких противника („Бугараш“, „Шоп“) вероватније је да је прва тврдња (Стара планина) тачна. Сам Пашић је „шопско насељење“ у Бугарској за време својих емигрантских дана окарактерисао као привржено Србима у емиграцији, што и није никаво чудо јер језик Шопа и друге особености указују на српски варијетет у истуреним источним и југоисточним пределима наше земље

и истуреним југозападним деловима Бугарске. Као место Пашићевог прекла помиње се и Велики Извор, одакле је ван сваке сумње највећи Пашићев политички противник, после краља Милана, Ђорђе Генчић. Други помињу Македонију као постојбину фамилије Николе Пашића.⁷

СУЛТАНОВИ ПОПИСИВАЧИ У ЦРНОЈ РЕЦИ И СТАЛЕШКЕ ПОДЕЛЕ У XV ВЕКУ

Расположива литература упутила нас је да повест Тимочке Крајине и ланац историјских претходника Николе Пашића започнемо од XV века. Једна од многих слика која се као доминантна намеће односи се на закључак да су шуме из времена првих обимнијих докумената нашег краја биле далеко распрострањеније него што су данас. То проистиче из чињенице да су насеља била веома мала по броју становника. Село Зајечар у XV веку има једва четрдесетак становника. Како чување крупне стоке и коза уопште није опорезивано од турских власти, могло би се претпоставити да су шуме у близини бројних али малих насеља биле потпуно упропашћене (ни сеча шума није опорезивана) и да је било веома много кршевитих терена и честара. За данашње појмове, када још увек можемо чути да су многи, сада потпуно подивљали планински предели некада били потпуно огољени, Тимочка Крајина или Црна Река, како је званично називана, је ипак почивала у правом океану шума.

У такво црно – зелено пространство у пролеће 1455. године службено су дојахали султанови порески пописивачи. После грдног ломатања од Ниша према Сврљигу они са обода планина и ивица области Црна Река нису могли да виде ништа што већ нису видели – високе планинске врхове, шуме, камените клисуре, широке равнице, а иза следећег брде опет то исто. Као

и са висина тако и у равници они су насеља могли уочити по високим димовима из оцака скривених кућа. Судаћи према послу који су обавили нису заобишли ни насеља од две или једне породице. Највећа насеља имају у то време око двадесет кућа. То је време када се преко покорених области све чвршће затезала мрежа турског пореског система.

Посматрачи су могли да уоче да су и ови султанови људи били окићени перјем. На лицу места они су пописивали износе свих врста пореза које је становништво давало локалном господару – спахији или тимарнику, санџакбегу у Видину и самом султану. Поред медведа, дивљих свиња, шумских мушица и отровних змија ове госте су сачекивали, по службеној дужности, представници сеоских власти. И они су били окићени разноврсним перјем – имали су цела крила разних птица на капи. Заударали су на свињску маст, а њихови гости – пописивачи и изасланици султана Мехмеда II на масло. Ови наши људи могли су имати разна звања установљена од турске власти. На самом уласку у Црну Реку због многобројних клисура и усека први су их могли дочекати дервенџије, чувари клисура из највишег друштвеног слоја званог војнуџи. На дочеку, а касније и у пратњи, могли су бити мартолози, специјални прогонитељи резбојника.

Посебно су уз њих могли да буду представници хришћанског локалног племства – повлашћени војнуџи (војници) – турски војни обвезници и ређе господствени соколари који су своје производе, обучене соколове и стреле, носили лично султану у Цариград. Писари су улазили и у села где турска нога није ступала. Такву привилегију су имали они поданици чији је тимарник (господар) имао службу чувара тврђаве у једном од пет утврђених градова видинског санџака. Заступници тих села сами су носили све врсте пореза свом тимарнику, санџакбегу или султанским порезницима. Војнуџи или војници, соколари дервенџије и мартолози били су ипак бедна пратња порезницима јер су као припадници највишег друштвеног слоја

имали право да у борбу и службу воде највише по два пратиоца, звана јамака.

А шта је са осталима? Пољопривредници су као и у претходним српским или бугарским државама били трајно везани за земљу. Нису се селили, изузев у великим ратним метежима, нису живели номадским начином живота. Били су оптерећени са девет врста пореза, али им је турски закон, као и припадницима виших сталежа, бар на папиру остављао наду да могу опстати и живети. Они су плаћали и султану и војсци и спахији или тимарнику и обласном господару – санџакбегу у Видину. Порези у српској деспотовини, а раније у области краља Вукашина и бугарског владара Страцимира били су неупоредиво већи. Народ је окрону леђа својим господарима, њиховим свађама, неспособностима, самосатирању и себичлуку. Опстанак сваке државе изгледа зависи закономерно од пореске политике. Ако држава узме све свом поданику, она губи смисао свог постојања. Пољопривредници, звани рајетини, могли су те далеке 1455. године да буду срећни што су уз опорезоване пољопривредне производе могли да живе од неопорезоване крупне стоке, занатских услуга, неограничене сече шуме, производа од дрвета и рударења. Могли су – да није било других невоља... Без обзира на повластице, турска централна власт и локални господари су својим поступцима превазишли све раније отимаче.

Посебан сталеж (и посебан проблем) били су номади – сточари. И они су по закону могли, као војни обвезници, бити у пратњи царских пописивача, ако је за то било потребе и ако су их надлежни на време пронашли. Будући да су стално живели у седлу и по планинама јашући за стоком, вероватно није било лако да се приведу својим дужностима. Турци су их звали власи а били су српске, бугарске и румунске народности. Те немирне и необуздане луталице биле су исто толико страшне када су проглашавани за одметнике као и одметници сваког другог сталежа, па и рајетниског, чији су одметници од Турака називани

хајдуци и харамије. По турском закону рајетини нису били војни обвезници, а по свему судећи одметништво од закона и власти било је најчешће из редова виших сталежа. Повлашћени сталежи, укључујући и номаде, плаћади су само овчарину и то ако су имали више од сто оваца и, понекад „бадухаву“ – ванредне порезе за потребе војске.

О редукованим сећањима на сталеже у дубокој прошлости, хајдуцима из песме и приче, харамијама на граници, о суровим применама турских закона, о Видину као царском граду и пре сјајних истраживања Душанке Бојанић-Лукач слушали смо од ретких појединаца из народа. Иако су њихове приче које су чули од својих дедова личиле на сневање историје у Пашићевом детињству (у коме се атавистичко сећање најбоље прима) оне су биле много ближе реалности него што је то данас. Оне су могле да утичу на формирање виталног менталитета Николе Пашића који се, можда, састојао у сазнању да се у одређеним околностима држава врло брзо и лако руши а тешко поново успоставља.

ИЗНЕВЕРАВАЊЕ ДРЖАВНИХ И ЗАКОНСКИХ ГАРАНЦИЈА У XV И XVI ВЕКУ

Ни поменути соколари, војнуци, дервенције, мартолози и власи нису могли без горчине и само у своју корист да служе туђинској власти. Можда је баш у време које је преко турских пописа оживела Д. Лукач настала изрека „не липши магарче до зелене траве“. Та спасоносна трава у недостатку сена могла је да оличава испољену тежњу турских власти да у повољном тренутку укине повластице и ситну али горду господу претвори у рајетине.

Извор многих невоља био је и сам турски закон. Иако турски правни систем није познавао дискрими-

нацију хришћанских поданика, одредба која обавезује православца тужитеља да пред шеријатски суд мора да доведе муслимана за сведока практично је доводила до мале могућности остварења неког права. У XV веку у нашим крајевима било је свега два муслимана у Доњој Лубници и Јошаници који су као занатлије били насељени из Турске. Пошто је било много парница могли су се преко накнаде за дангубу обогатити. Припадници војног сталежа, међу којима је било и потурица Срба и Румуна из Угарске⁸, нису били баш погодни за сведоке, будући да су стално у покрету и у ратовима. Поред тога и они су се, као припадници највишег друштвеног слоја у турској служби, препуштали одметништву и насиљу. То се догађало због корумпираниости али и због неистичања у борби због чега су могли да падну са коња на магарца, односно да изгубе свој посед са кога су за свог господара и себе убирали порез. Као незадовољници прогоњени од закона они су једноставно приступали разбојничким четама или су их сами оснивали и водили. Тако је, како су султанови писари записали, ситан спахија, боље рећи кандидат за ту титулу јер је назван „слуга“ и као посед има само једно село у Тимоку, по имену Балабан, убио копљем белоградничког кадију. Планине познате по одметницима у XV и XVI веку су Стара планина и Кучајна гора, сада Кучајске планине. Забележен је и прогон хајдука који су опљачкали амила (повереника, агента) Хусрева који је сакупљао испенцу (главницу) у околини Метовнице. Због тога што су приликом сакупљања овчарине за себе присвојили по аспру за сваку овцу, представник хришћана Црне Реке, Братин, жали се султану. Номади, звани власи, убили су свог колегу на очи турских власти јер се као војни обвезник истакао у борби, чиме је истовремено уочена у њихова пасивност и незалагање. Локалне спахије или тимарници често су наплаћивали овчарину и за оне овце које су у току зиме поцркале од хладноће, али су прошлог пролећа биле пописане после обавезног бројења. Многи надмени војнуци срозавани су тако у номаде јер су, да би плаћали мање износе, крили своја стада по

планинама. Осим тога поједине спахије су, знајући за тенденцију султанске власти да сво покороно становништво претвори у рејетине, расписивали на своју руку разне врсте намета. Још једно извориште сталне кризе су закашњења транспорта са провијантом за турску војску у походу, која је у таквим случајевима имала право да се насилно снабде свим потребама, укључујући жене и девојке. Такви инциденти, тврд турски закон, укидање сталеза доводили су до побуна ширих размера и интервенције војске. Практично на згариштима насеља, уместо до попишу све пореске приходе у аспрама и износе пореза по домаћинствима, писарима је преостало да у свој тефтер упишу: „ресељено због зулума“. Не подручју области Тимок, Црна Река, Виношница и Кливје на основу пописа из 1455. године насилно је расељено, побијено или отерано становништво 12 насеља. После укидања сталешких повластица, да би се остварио што већи број пољопривредних фамилија, 1560. године, када су истовремено укинуте све сталешке повластице, дошао је још разорнији талас насиља. Турска регуларна војска је у ствари огњем и мачем потврдила легитимитет новог сталешког уређења на окупираним областима и демонстрирала своју силу која верује у саму себе јер јој, због нових освајања где ће повластице бити потребније, нису биле више важне илузије придворица о њиховом значају у турској држави.

У неким облицима и до младог Пашића су стизала сећања на та горка времена. Избеглице из неослобођених крајева, које је у свом детињству и младости могао да види на улицама Зајечара, нису дозвољавале да се турски зулуми забораве. И сада се у народу памти да су се паљевине и рушења манастира и села збили на Видовдан. Турски документи су то и потврдили. Један рушилачки талас који су забележили турски писари догодио се 22. јуна 1560. године.⁹

КАТОЛИЧКИ ЗЛОЧИН НАД БАЛКАНСКИМ ПОБЕДНИЦИМА

Пашићева горљива упорност и државнички геније не могу се објаснити изван историјског контекста и традиције Србије на истоку. Историјска позадина савремених збивања, колико и увид у континуитет догађаја, били су у блиској прошлости занемарени, па је и потреба да се појаве личности какав је био Никола Пашић уско и прагматично тумачена. Страни и наши историчари, етнологзи и путописци попут Драгољуба К. Јовановића, Јосифа Панчића, Стевана Мачаја, Карла Сфорце и других, дошли су до закључка да градови и села Тимочке Крајине „немају никакве традиције“, „немају нивакву историју“ или њихови мештани „не знају ништа о својој прошлости“. Само постојање народа је довољан доказ да је он имао и прошлост и историју, али како се историјски догађаји памте и бележе, то је већ посебно питање. И ови критичари наше историографије у прошлости су својим бележењем знатно допринели нашој писаној историји, а најновија архивска истраживање све боље обелодањују драматична збивања у XVII и XVIII веку на тлу Источне Србије.

Ускоро после насилног удара на сталешки поредак на већем делу покороног Балкана централна Европа и папа Климент схватају да је враг однео шалу, занемарују погодности блиског трговачког простора на коме су од Турака куповали памук за своју текстилну индустрију¹⁰ и 1593. године оснивају Свету лигу која оружаним акцијама међународне војске треба да заустави турску експанзију. Две године касније започео је рат у коме су највећи терет поднели Срби и Бугари и несрећним сепаратизмом и неслогом оптерећени Румуни и Мађари у Влашкој, Ердељу, Молдавији и Трансилванији.

Рат је започео влашки војвода Михај Храбри, вазал трансилванског господара Сигисмунда Баторија. Како

је Турцима унеколико био олакшан посао после смрти кнеза Лазара, деспота Стефана Лазаревића и других који су на разне начине одолевали турским нападима, тако је Михају и његовим северним суседима било лакше после смрти способног султана Сулејмана Величанственог 1596. године. Војвода Михај те исте године прелази Дунав, а истовремено се на ноге дижу Срби у данашњој источној Србији и Бугари садашње западне Бугарске. Архивски записи у којима је тачно записано колико је хвати дрва потребно за ватру која ће помрачити славу главног актера овог рата, сведоче да је заповедник хајдука и наоружаног становништва са десне обале Дунава био „Стари“ или „Баба“ Новак. Записи савременика које је обелоданио др Никола Гавриловић недвосмислено указују да Новак није хајдуковао са Дели Радивојем, Радојицом и Грујицом већ са Михајом Храбрим и њиховим јавним европским пријатељима који су за обојицу тајно припремали смрт уместо признања и заборав уместо славе.¹¹

Баба Новак, кога су Турци не без разлога тако крстили, дочекује саборца Михаја, народни певач би рекао побратима, са својих 1000 хајдука и харамија и затим сравањују све пред собом од Дунава до планине Балкан. Затим наставља свој поход све до Никопоља. Устају и банатски Срби, али пошто је очекивана помоћ трансилванског војводе Баторија изостала морају због страха од Турака да се селе у далеку и мрачну Трансилванију и да постану поданици господара који обећану помоћ није упутио. Но Михај и Баба Новак који 1595. године има 65 година, нису знали да пешчани сат који мери време турске моћи још није истекао.

Опуномоћеник новог турског султана Синан-паша сакупио је војску која је могла да броји и до 300.000 људи. Румуни и Мађари из Ердеља једва имају 10.000, Баба Новак око 1000 сталних ратника. Кампања пале Климента доведена је у питање. Батори поново изневерава – не упушта се у сусретање такве масе турских ратника. У августу исте године добро обавештени Новак прави мост од везаних чамаца преко Дунава и бежи у

Влашку. Михај има више успеха, али турску војску не може да истера из своје земље. Из крајева који су познати по повампиреним грофовима и баронима – Молдавије долазе најзад Баторијеве чете са 300 талијанских ратника из Тоскане. Од страха да ове војске не пљачкају српско и бугарско становништво Баба Новак се из Влашке враћа у пролеће 1596. г. На свом путу између Дунава и планине Балкан не налази живе душе.

Баба Новак, из песме опевани Старина Новак, има необичну судбину. Он гори између многих ватри од којих је прва грех из младости, друга кајање што је напустио своју веру и српску народност, а изгореће од четврте на коју као заслужни ратник можда није рачунао. Но тог пролећа 1596. г. он срањује са земљом Врацу, доспева чак до Оршаве и Софије идући трагом турске поколебане војске. Турско робље и стоку пребацује у Румунију. За откуп сина, жене и кћерке богатог Михајоглуа узима 500.000 дуката. За сличан откуп добија још 400.000 талира. Док Михај и његови савезници полако малаксавају, Новака прати ратна срећа. Он све више тражи помоћ уједињене Европе да зада коначан ударац турској империји.

Михају додијава Батори. Често се не зна, или бар то не зна Михај, ко је од њих вазал а ко господар, ко је сепаратиста а ко није. Ипак успева да у Аустрији сакупи 4.000 плаћеника – Срба, Руса, Бугара, Арбанаса. За команданта је постављен Новак. Ипак Турци све јаче угрожавају Михаја. Новаку је лакше кад ратовање крене наопако и кад се војска разбежи, а он остане са својим хајдуцима. Турци поново улазе у Румунију. Михај признаје власт Аустрије али му то неће помоћи. Новак са 16.000 хајдука иде за њим. Године 1599. Михај је одахнуо: смењен је Сигисмунд Батори. Његово место заузима Андреј Батори. Велика пометња или трик да би Новак и Михај новим еланом напали Турке и изгинули за папу и Баторијеве. Андреј отворено ради о глави Михају. Договара се чак и са Турцима. Зашто су балкански јунаци у немилости Свете лиге? Са Србима и Козацима под командом Бабе Новака,

Михај се спрема да удари на издајника Баторија. Но Баторија нападају мађарски сепаратисти у Ердељу под заповедништвом Секеља.

Најзаслужнији за ову повест почетком XVII века (изгледа да је почетак сваког века фаталан), Михајев и Новаков савременик, Самошкези записује да у походу против Баторија Баба Новак пљачка и убија све пред собом као да су Мађари и Молдавци Турци. Изгледа да је добро што је Новак веровао у силу, али није добро што истовремено није користио политику и дипломатију. Да ли је ова освета над саботерима коначне победе над Турцима још један његов велики грех? У октобру исте године са својих 20.000 ратника Михај се сукобљава са 15.000 ердељских сепаратиста. С њим је и Новак и они побеђују, а кардинал Батори бежи. Михај тријумфује и постаје поглавар свих румунских кнежевина. Улази и у Трансилванију. Како је са Новаком побеђивао Турке, победиће и сепаратисте и њихове мађарске и аустријске помоћнике. Новака шаље у Молдавију. Он се тамо бори као да је на Старој планини. Сан је готово испуњен иако се ратна ситуација искомпликовала. Како су приче о Новаку, Михају, Старој планини, Румунији дошле до народног певача – гуслара и до Босне и Романије? Зашто је Михај заборављен? Заборављено је и велико побратимство – сви Новакови песнички побратими су далеко испод његовог угледа. Историјска истина је надмашила провинцијалну машту. Михај није стигао да ужива плодове своје победе и помоћи пријатеља Новака. Има много оних који су спремни да помогну ердељским Мађарима. Царски аустријски генерал Ђорђе Баста придружује се побуњеницима. Баста има најелитније европске јединице: фламанске оклопнике и немачку коњицу.

Рат се наставља са свим појавама које иду уз њега. На рачун помоћи својим савезницима у ратовима против Турске, Аустрија, користећи њихову малаксалост, узима све већи број територија и тај њен метод прикључења бивших турских области и новоформираних држава биће пресечен три века касније, у чему ће као

појединац битну улогу имати управо Никола Пашић. Није познато да ли је Баба Новак помогао Михају да се одупре навали побуњеника и чета под командом генерала Басте. Зна се да је тражио од Новака да изађе пред пољску војску која је такође пошла на Михаја. Ратни циљеви Свете лиге прагматички су били измењени у корист територијалног проширења Аустрије. Одсечен и усамљен Михај одлази у Беч не само да моли да га дојучерашњи пријатељи не убију већ да убеди цара Рудолфа II да ће Турци поново напасти обе зарађене стране и неће поштедети никога, нити ће се поколебати због пораза. Свако примирје траје до доласка нових трупа из Анадолије.

Михајеви и Новакови дојучерашњи пријатељи рачунају на умор и изолованост балканских победника. Балканске земље са својим изгубљеним државним легитимитетом немају Свету лигу. Њих води Свети дух будуће и тешко достижне правде. Јавно је обелодањено да је Баба Новак завршио своју мисију. Тешком оптужбом ошинут је и генерал Баста. Михај је још увек у игри. Баба Новак и генерал Баста оптужују се за издају. Батори је у више наврата издао Михајеве ратне циљеве у односу на Турке као што је то чинио и Баста и Андреј Батори, али нико од њих није унапред и тајно осуђен као Баба Новак. Да би се спасило што се спасти може Михај саветује Новака да са својих 7.000 ратника приступи Басти. Но било је већ касно. Тужилац Иштван Чаки оптужио је Новака да је хтео да преда Турцима град Лугош. Новак је ухваћен и окован. Сигисмунд Батори је поново војвода Трансилваније. Генерал Баста коме су неке евентуалне симпатије према Баби Новаку опрштене, има мотива да се са новим еланом упусти у одбрану већ одбрањене Европе.

Летописац Самошкези описао је, а за читаоце у Тимочкој Крајини те описе изнео др Никола Гавриловић 1986, младост Старине или Бабе Новака да би се у бољој светлости разумела његова смрт. Новак је, записао је Самошкези, Србин из Пореча код Смедерева. Та чињеница је једина веза Новакова са Смедеревом коју

је знао и народни певач. „Проклета Јерина“ и њени сурови кулуци и намети нису могли да отерају Новака у Босну јер је она у Новаково време већ сто година покојна. Намете и принудан рад спровели су Турци у Новаковој раној младости, а не наши људи. Самошкези открива још једну особеност Новаког времена. Као и пустолови (Срби и Румуни из Угарске) Бранислав, Божидар, Радул, Ролендич и други који су постали тимарници и спахије, а затим се, ако нису погинули, потурчили и Новак је у својој младости постао субаша, а затим је прешао у муслиманску веру. Као и Балабану, убици турског кадије, и Новаку није ништа сметало да се одметне од својих господара. Када је као хајдук ухваћен за казну су му повађени сви зуби. Био је млад али је због зуба прозван Баба (Стари). И без зуба је у ратничкој ефикасности био сличан лаву. Пошто се вратио православној вери, он бежи у Румунију, а не на планину Романију. Хајдуковао је дуго, а највише се задржавао на Старој планини. Веродостојни су стихови народне песме: „А на оној на Старој планини, онде бјеше Старица Новаче...“

Баба Новак није умро обичном смрћу. Кажњен је од својих савезника свирепије него што се могло очекивати од његових непријатеља Турака. Заједно са једним румунским свештеником био је најпре жив одран. Затим је печен на тихој ватри уз непрестано освежавање водом. Издржао је, записао је Самошкези, један и по сат. Генерал Баста је наредио да му се прекрате муке. То се догодило 3. фебруара 1601. године. Када се Михај са похода вратио у Клуџ, где се ова инквизиторска и молдавско–ердељска егзекуција одиграла, наредио је да се на месту где је Новак издахнуо побије застава. Грађани Клуџа платили су Михају 100.000 форинти за губитак Новака. Генерал Баста наређује да се и Михај ухвати и убије што је и учињено 17. августа 1601. године.

Можда је од свих зала најгоре стање када из било којих разлога оставимо своје потомство без записа о збивањима чији смо сведоци или учесници. Наши

летописци и узгред историчари у времену које је стварало велике претходнике Николе Пашића ослањају се на усмено памћење, а не у потребној мери на аутентичне записе о догађајима. О књижевном преобликовању занимљивих догађаја из XV, XVI, XVII, и XVIII века да не говоримо... Ратови на крају XVI века у Тимочкој Крајини у оквиру видинског санцака поред многих расељавања, рушења и погибија остварују, по старом рецепту, оживљавање старих повластица за становништво, како би се оно вратило у своје домове и наставило своје пољопривредне делатности, не из неких хуманих побуда већ да би нове турске војске имале одговарајућу опскрбу. Уистину и нема другог објашњења откуд становништво у Тимочкој Крајини и поред толиких селидби. Оно се обнавља, као вода у пролеће, повратницима и насељеницима из забитих крајева.

Ипак на нове невоље, због краткотрајности турских повластица и обећања није се дуго чекало. Нове злоупотребе и изигравање закона, честа проглашавања цихада, када закони више и не важе, могли су поново да усталасају Тимочку Крајину. Почетком XVII века у њој су стациониране јаке турске јединице под заповедништвом тројице везира.

Ново узрујавање и хајдучију изазвао је Ахмед-бег који је у пролеће 1603. г. био именован за санцакбега Видинског санцака. Док је он био у ратном походу, његов заменик Сафер-чауш ушао је у посебно заштићене и слободне области Црне Реке и на име пореза од свих становника узео по педесет дуката у злату. Правдајући се да је такво наређење добио од санцакбега узимао је масло, мед и друго. Незадовољници су били умирени вешћу да долази санцакбег Ахмед који ће ову пљачку да обустави. Но он и сам улази у забрањену територију и на име крвнине због погибије турских војника од хајдука наплаћује по 50 или 1000 дуката. Села са 15 домаћунстава морала су да плате око 300 златника. Поред тога санцакбег је натоварио 500 кола са разним намирницима које није упутио војсци већ на

свој чифлук (наследни посед са имањем и кулом) код Никопоља. Због ове самовољне пљачке и опасности од побуне турска војска је повучена из Црне Реке, а Ахмедбег смењен.

КАРА ПАНЧИНА ГЕРИЛА И НОВИ РАТОВИ

Ратна тактика и Дунав као демаркациона линија, иза које су хајдуци и ратници склањали, нису били промењени ни после 100 година од великог рата 1595. г. На истоку, дакле, све по старом. Са запада нове вести: све већи број Аустријанаца и Немаца налазе се на балканским просторима. Становништво жели да у њима види савезнике њихових давно изгубљених држава које постоје само у њиховим мислима и жељама. Европски ратници и пустолови у њима виде само турске поданике који тешко могу да опстану у борби са турским непријатељем али и новим пријатељима. Међу заступницима балканских народа постоји бар боља веза са тлом на коме живе и гину, али не могу да залутају као њихови савезници. Један од таквих био је Кара Панча који је, водећи самостално свој рат са Турцима, изгледа преживео.

По налогу султана Мустафе II силахдер (летописац) Финдиклили Мехмед ага написао је неку врсту „беле књиге“ о хајдучији у видинској области. Године 1695. приликом боравка султана Мустафе II у Нишу, силахдер Мехмед ага предао је тражени летопис који је требало да послужи као путоказ за решавање велике главобоље – сталних герилских напада на турску војску, посаде у тврђавама и трговачке караване. Запис је садржавао извештај Мустафа-аге, заповедника Бање о хватању и ликвидацији једног „српског хајдука“. Ага је записао да је тај хајдук изјавио да је родом из „једног села крај Тимока“ одакле је ступио у хајдучку чету Кара Панче. У тој дружини он је хајдуковао три месеца.

Ухваћени хајдук је описао Кара Панчин план за напад на караван који је превозио храну на путу Видин – Ражањ. Мустафа ага је записао да је план и остварен којом приликом су два хајдука погинула, а овај казивач на његову несрећу ухваћен. Кара Панчина дружина бројала је 20 људи. Сам Кара Панча је, по претпоставци др Душанке Бојанић-Лукач, из околине Зајечара. Након тога Мустафа-ага је био обавештен, а он обавештава султана својим записом, да је Кара Панча побегао преко Дунава са 170 хајдука, као и то да се ускоро чуло да је тај исти Кара Панча од неког Србина у Пироту узео два вола које су његови људи заклали и испекли да би се погостили. Иначе тог јуна и почетком јула 1695. године кише су биле честе и јаке, тако да Кара Панча није предузимао никакве походе и нападе.

Други извештај који је Мехмед-ага примио са терена потиче из јула 1696. године у време боравка султана Мустафе II у Алексинцу. У достави се тврди да се Кара Панча са два разбојника крије у Мајданпеку одакле се пребацује на територију видинског санџака и пљачка.

Од истог известиоца се сазнаје да је Шаркан Ибрахим-паша, санџакбег Манисе, напао Кара Панчину чету код Сврљишке бање. Хајдуци су се повукли у планине. Кара Панча је и овога пута остао без два своја друга – један је убијен, а један ухваћен. Заробљена су и 53 коња из Кара Панчине коморе, а заплениено је и 3.000 гроша хајдучког блага. Но и Шаркан Ибрахим-паша има губитке: три погинула, један рањен.

Четвртог октобра 1697. г. Кара Панча и извесни Маџар-војвода са 600 хајдука дочекују у заседи код Багрдана (између Јагодине и Баточине) једну велику јединицу регуларне османлијске војске. Чим је неколико турских војника пало од хајдучких зрна, остали су се разбежали на све стране. Смедеревски диздар, чувар тврђаве, Ејуб-паша због овог препада предузима гоњење. Он успева да убије 4 хајдука и исто толико зароби. Од нападача који су најурили и осрамотили турску војску успева да отме 300 огртача од самуро-

вине и два ћурка. Главнина Кара Панчине и Мацарове дружине се по ко зна који пут докопала планине.

Не зна се даља судбина Кара Панче. Народна традиција у селима јужно од Зајечара га памти у вези са насиљима и рушењем манастира у селу Заграђу, после чега је он започео борбу против Турака. Пре тога је, како су изричито тврдили казивачи, преносиоци историјског памћења, био спахија. Никакво чудо – пре њега је Баба Новак био субаша. Ролендич, Божи-дар, Радул, иако хришћани били су спахије и тимарници. Стога није без основа претпоставка др Душанке Бојанић-Лукач да је Кара Панчи хајдуковање опроштено, народ умирен новим повластицама, а Кара Панча наименован за наследног кнеза и да је заправо он родоначелник кнезова Карапанчића, познатих из времена првог српског устанка.¹²

ПОГИБИЈА КЛЕВЕНХИЛЕРОВОГ БАТАЉОНА

Можда су многи у почетак XVIII века гледали као у спасење или бар као у неку нову наду. Све се, међутим, наставља по старом – много ускрснућа, мало спасења. Нови аустро – турски рат почиње 1718. годи-не. Татари у саставу нерегуларне турске војске руше и пале све што је створила људска рука и убијају све што је живо. Да би се аустријска граница на тлу Румуније заштитила, рат се води на територији данашње источне Србије. Становништво бежи на све четири стране. По ко зна који пут Тимочка Крајина је опустела. Повремено веће војске из Аустрије и Немачке продиру чак до Књажевца, тадашњег Гургусовца. Трећег августа 1732. године мајор Клевенхилер чека са својом војском у Гургусовцу принца Лотариншког. Мисија наступања на исток је пропала. Клевенхилер оставља цео батаљон на простору Августовог пролаза, код Вратарнице, јужно од Зајечара. У Вратарници Клевенхилеров бата-

љон је ухваћен у клопку и са околних висова уништен од турске војске.¹³

Дубоки су корени ових неуспеха. Аустријска и немачка војска често и сама пљачка и убија становништво на терену који је захваћен ратом. Многи хроничари су записали да су европске војске недисциплиноване, разуларене и самовољне. Поставља се питање: да ли туђинци могу да ослободе друге народе а да не искористе прилику да и сами поробе или им наметну нову зависност. Колико се, у вези с тим, народи сами ослобађају уз помоћ добронамерних савезника. Сарадња је могућа ако су домаћи фактори тако ефикасни колико и њихови савезници. Бивало је да је чак и боље ако су на свом тлу активнији од савезника. Историја је препуна таквих примера, а савремена пракса указује на још већу сложеност и тежину савезништва и ратног партнерства. У овом хронолошком прегледу важно је напоменути да ће српски и други балкански народи почетком XIX века у опсежније ослободилачке ратове ући са богатим наслеђем – драгоценим ратним искуством.

САМО РАТНИЦИ И ГЕРИЛЦИ – БРАЋА ВЕЉКО И МИЛЕНКО ПЕТРОВИЋ

Хајдук Вељко Петровић појавио се, по оцени Душана Перовића, као прави ратник и јунак у епском смислу у време напора устаника београдског пашалука да општу борбу против представника турских власти и турске војске прошире свуда где је то могуће, како би притисак не територију коју су они контролисали ослабио. При томе не треба заборавити да је корумпирана турска управа склона насиљу и злоупотребама сваке врсте била, сама по себи, довољан разлог за отпор, одметништва, хајдучију и шире побуне

хришћанских поданика. Из свега што је написано о Хајдук Вељку и његовом брату Миленку (Миљку), проистиче да су они били и остали претежно хајдуци и ратници герилског профила, а нимало дипломате и стратеги ни у оној најмањој и нужној мери коју треба да има сваки ратник са одговорношћу команданта и вође.

Пре Хајдук Вељковог успона људи од поверења врховног војводе Карађорђа били су кнезови у некадашњим нахијама и областима, Црној Реци, која се све випе назива Тимочка Крајина – Милосав Ђорђевић, поп Радосав и Ивко из Кривога Вира, као и крајински (неготински) кнез Михаил Станковић Карапанча. Успеси њихових чета били су знатни и потврђени 1806. г. освајањем Пореча и многих места у Неготинској Крајини. Други прослављени предводник побуњеника био је Петар Добрњац који је исте године освојио Параћин, Рипањ и Алексинац и започео опсаду града у Сокобањи. Хајдук Вељко се није уздигао захваљујући наклоности војводе – може се рећи да је он поштовао њихов примат. Сам је стварао свој углед, а и Руси су у томе имали одређену, али противуречну улогу. Најважнију улогу посредника између Карађорђа и Руса имали су војводе и кнезови Миленко Стојковић и Михаил Миша Карапанча, који су се штавише односили као ривали према врховном војводи, бар што се тиче територија које су држали. Војска ове двојице је у току 1807. године једно време била блокирана од Турака у Штубику, па је Карађорђе заједно са Русима успео да их извуче из обруча. Истовремено у јужном делу Тимочке Крајине војне успехе остварује тада мало познати хајдук Вељко Петровић који је рођен у селу Леновцу код Зајечара. У већим ратним операцијама он је учествовао као обичан одметник у четама Станоја Главаша, Ђуке и Вујице Вулићевића. У договору са кнезом Милосавом Ђорђевићем, он са добровољцима и бећарима одлази у Црну Реку да прошири ратне операције и после првих ратних успеха које смо већ споменули, скренуо је пажњу на себе. Био је главни

стратег изненадних и жестоких препада на турску војску уз њено збуњивање изнутра и то код Подгорца, Врбовца, Бање и Гургусовца. Ово ратовање тимочких устаника, потпомогнуто од Карађорђа и Руса, прекинуто је у јесен 1807. г. после склапања Тилзитског мира. Време до пролећа 1809. године, како то обично бива, било је употребљено за уређивање државних послова, одузимање турске имовине, свођење међусобних рачуна и разна одмеравања моћи између вођа, што је водило продубљивању неспоразума и противуречности, уз знатно уплитање Руса. За разлику од других тимочких првака, Хајдук Вељко и у миру ради оно што једино и зна. Врши препаде и пљачке делеко од освојених територија. Иако греша, он за ратне заслуге добија титулу војводе у бањском крају. Потврђено је војводство кнеза Михаила Станковића Карапанче у Неготину и Милисаву Ђорђевића у Зајечару. И поред тога, тенденција да се ослаби централна власт Карађорђа, која је постојала и у другим деловима устаничке Србије све више јача. Миленко Стојковић, познат по ликвидацији дахија у бекству и Петар Добрњац хтели су да, уз помоћ Руса, остваре себи већу и важнију улогу у Тимочкој Крајини и Источној Србији. Хајдук Вељко, који је волео Русе, није пришао овој источној „руској“ странци, по оцени Д. Перовића, већ је остао, што и није било лако, привржен Карађорђу. Руси га са своје стране оштро критикују због кршења примирја, али га истовремено користе као извиђача са турске територије, будући да су се и они у миру припремали за рат. Ипак, руски захтеви да се Вељко обузда су озбиљни, али и поред тога њему не прети нека већа опасност, јер су и Турци имали такве чете спремне за упаде на наше територије. Карађорђе га је само укорио, али га није сменио са положаја бањског војводе.

Борбе су обновљене у пролеће 1809. г. дејством руске војске на Дунав са циљем да се преко Тимочке Крајине стигне у Бугарску. Истовремено, српски устаници обновили су ратне операције и опсаде, али без већих успеха јер Руси нису успели да пређу Дунав. Уследио је

пораз код Каменице и општи неуспех на југоисточном фронту не само због изостајања руске офанзиве, већ и због размимоилажења међу војводама. Хајдук Вељко се супротставио вожду због тога што на источном фронту за главнокомандујућег није постављен Петар Добрњац већ Милија Петровић. Сам Хајдук Вељко ратовао је око Беле Паланке и Белограчика, очекујући Русе и није се нашао на правом месту и у право време на подручју угроженог Ниша. Због свега тога Тимочку Крајину Турци све више освајају, а централна Србија, захваљујући акцији Руса на Дунаву, опстаје. Због свих ових неуспеха, очигледне самовоље и притужбе Руса, Хајдук Вељко бива смењен са положаја бањског војводе. Удаљавајући се све више од вожда, Вељко одлази Миленку Стојковићу и бори се у Поречу. Карађорђе ипак зна колико он као ратник вреди и, изгледа, не жели да га трајно удаљи од себе, од својих планова и надања. Наде заиста има – у пролеће 1810. године рат се наставља. Седам хиљада Руса прелези у Србију, Карађорђе и његове војводе, међу њима и Хајдук Вељко, ослобађају Тимочку Крајину све до Гургусовца. У кампањи против Карађорђа која, упркос свему, и даље траје, Хајдук Вељко не учествује, а у августу 1811. године постављен је за војводу у Неготину. Након тога се успешно бори око Видина и од руског цара Александра добија златну сабљу на дар. Дошле су на ред и друге почести. Вожд жели да се што боље заштити од турских упада са истока и тражи од Вељка да са видинским заповедником Мула-пашом преговара и да му обећа трговинске повластице. Али он не успева у тим преговорима. Остаје и даље Хајдук Вељко, како су га крстили и звали и пријатељи и непријатељи. Да ли му нису могли веровати, или је њему било лакше да ратује, или Турци који су га мрзели нису могли да схвате да он може да преговара и уместо мегдана нуди мирну трговину?

У исто време Русији све више прети Наполеон, па су стога руске трупе у новембру 1811. године напустиле Малу Влашку. Карађорђу је преостало да се повуче са

истока, како би са већим снагама на мањем простору могао да брани своју ратну државу. Његове војводе нису прихватиле такву стратегију, упркос томе што је у датим околностима она била логична. Војвода Младен Миловановић се супротставио јер би повлачењем изгубио своја имања, а Хајдук Вељко је остао доследан свом романтичном заносу да на свом Кушљи, са својом царском руском сабљом и својим бећарима може све, једном речју, како тачно процењује Перовић, Вељко је имао „своја мишљења о јунаштву, а био је занет својим ранијим успесима“. Србија је била нападнута на свим границама и због дисхармоније врховног војводе и његових војвода није се могло рачунати ни на какав војни успех – многа јунаштва, подвизи и саможртвовања нису били довољни. Тако је у неслози и трвењу дошла и 1813. година. На Неготин је пошао са великом војском Хушрид-паша, којег Хајдук Вељко, упркос великог труда, није успео да заустави у околини Неготина, а у самом Неготину, у току турске опсаде и бомбардовања је и погинуо. Према сведочењу Теодора Недобе, који је о ратним операцијама писао извештај руском канцелару Румјанцову, турске власти су предложиле Хајдук Вељку да се одвоји од устаника, а они ће му признати кнежевску титулу у Црној Реци, али је Вељко одговорио у свом стилу, како наводи Д. Перовић, да ће за своју отаџбину дати и живот, што се и догодило.

Живот и смрт Хајдук Вељковог брата Миљка (право име Миленко) могли су бити веома употребљиво искуство за државнике који су се родили у тимочком поднебљу. Као и његов старији брат, познатији и славнији Хајдук Вељко, и Миљко је живео, мислио и радио онако како је као обичан војник у четама свога брата научио. И њега је велика и свеопшта нада у скори и неизбежни пад турске империје много више носила и руководила него немири ратника који у миру не може да буде миран, већ хоће, а ваљда и мора, да ратује чак и по цену сопственог живота. Петнаест година млађи од свог брата Вељка, он је у младости живео

у Дубони код Смедерева где је његова породица избегла из Леновца. У четама брата Вељка он, као и средњи брат Милутин, није имао никаква посебна задужења – обојица су били обични војници. Вештину ратовања је Миљко учио од Вељка и хтео је, изгледа, да постигне што и Вељко, али, као и Вељко, није добро разумео време у коме је живео.

После Вељкове погибије браћа Милутин и Миленко су у Аустрији, а затим у Русији. У Србију се враћају 1815. године. Миљко је одмах проглашен од кнеза Милоша за кнеза (касније капетана) у кнежини Пек, затим је био капетан у Градишки. Ускоро је његова лојалност политици кнеза Милоша и њему лично могла да буде испуштена. Будући да се није установило да је имао везе са тада актуелном Абдулином буном, могао је да се нада да неће доживети судбину Карађорђа и више десетина првака из првог српског устанка који су Милошева упозорења да ново време захтева нове методе слушали на једно уво. Али, по оцени др Милана Радусиновића, и Миљко или Миленко једноставно није био човек мира и то оног који је устоличио кнез Милош – јавно мир, тајно рат. Није се, како пише Радусиновић, могао скрасити у Градишки. На вест да су Руси започели рат са Турцима, он сакупља 400 добровољаца и прикључује се бугаским добровољцима у Влашкој. Тамо се потчинио команди руског генерала Дабича и свом непосредном старешини Липрандију. Кнез Милош на све то гледа са два различита ока и, без сумње, са доста подозрења. Није лоше да од руске помоћи буде неке користи, али би кнез хтео да се све догађа у највећој тајности и тишини, јер неће бити добро ако се глас о српским добровољцима, који се скитају по турским провинцијама, прошири. А да ли је Миљко искрено хтео да прихвати улогу сенке – ратника који је спреман да ишчезне ради виших циљева као да се никад није ни родио. Пре ће бити да је и он, као и његов брат Хајдук Вељко, гласан, бучан и разметљив. Миљков предлог да се сви хришћански народи под турском управом наоружају, још више је могао да

ојача такво кнежево уверење о повратнику из Аустрије и Русије. Руси подржавају Миљков поход са највишег места, и од самог цара Николе I. Знајући за резерве кнеза Милоша, Руси наређују да се Миљко премести „у област Шумле“. Миљко Петровић постаје предводник српских, бугарских и грчких добровољаца. Истовремено кнезу Милошу је јављено, да би се ваљда и он задовољио, да је Миљков одред расформиран. Миљко је Русима потребан као добар познавалац терена, али ни његова лична иницијатива није изостала. Истицао се у окршајима са турском војском у стилу његовог брата Вељка, па је и он за ратне заслуге добио од цара Александра сабљу на дар са натписом: „Кнезу Миљку за храброст“.

На одређени начин Миљков добровољачки поход, изгледа без изричитог благослова кнеза Милоша, имао је значај за 1833. годину, када је кнез Милош заједно са побуњеним тимочким првацима, ушао са војском у Црну Реку, односно Тимочку Крајину. Али сада смо још увек у октобру 1828. г. када је кнез Миљко применио некадашњу и сада ефикасну тактику свога брата Вељка. Он је на терену Влашке, где су војевали Баба Новак и Михај Храбри, пре више од двеста година, предложио руској команди да се све учини како би се створио лажан утисак да се Руси и добровољци не могу супротставити турској навали, а када се Турци препусте одмарању и веселу, да нападну у критичним ноћним часовима. План је прихваћен и успешно примењен. Турци су, жестоко изненађени, почели панично да беже према Видину.

Поред тога Миљко је добио дозволу да на свој начин уништи једну групу турске одбране чији су чланови били забарикадирани у једном добро утврђеном шанцу на Дунаву. Миљко је своје бећаре преобукао у влашке сељаке који превозе сено. Као такви су и ушли на простор тог места а истовремено су напали и Руси и дебакл Турака на том пункту био је потпун. Захваљујући том чишћењу турских снага на левој обали Дунава, генерал Дабич је у пролеће 1829. г.

могао да формира мостобран за прелаз на бугарски део турске територије код Силистрије.

Убрзо је у септембру 1829. г. потписан Једренски мир, а у једној борби за уништење заосталих турских чета, Миљко је погинуо. Описи савременика његове смрти се не слажу. По једнима, он је погинуо под Туртукојом, а Миљков старешина И. Липранди описујући погибију Карађорђа и Младена Миловановића, изричито тврди да је Миљко убијен с леђа од својих људи, боље рећи од тек припелог добровољца из Србије, који је одмах после Миљкове погибије нестао.¹⁴

НА ИСТОЧНОЈ ГРАНИЦИ

После многих ратова у прошлости, и оног са почетка XVIII века, на многим неослобођеним балканским просторима насиља турских власти, затим регуларне војске, плаћеника, турских заптија су учестала до неиздрживих граница. Насиља (зулуми) као и раније имају увек исту основу и разлог. Најпре сами ратови, када је из верских разлога готово све дозвољено на име намирења свих земаљских потреба будућих становника раја који ће погинути, затим немири, одметништва, препади на турске караване због поравнања материјалних и моралних губитака приликом насилног узимања ванредних и других пореза, незаконита узимања и пљачке од стране турских одметника у циљу личног богаћења итд.

Један докуменат из грађе књажевачког округа, приближно датиран на шездесете године XIX века, иако се не може у целини прочитати, на драматичан начин сведочи о свему овоме. Вероватно је упућен кнезу Милошу или његовим наследницима Александру Карађорђевићу или кнезу Михајлу. Писан је мешавином буграског и српског језика и старом ортографијом:

„Тверда земља постилка... ведро небо завивка... Лила Ћипоровски... Турци... таки исекоше 400... заробише 50... уфате човека... пуче пушка... чорбаци... апси га... никоже... много смо славни господар далеке... наши деца... барем летовина... да не узму... виното и житото и сеното... много пропадохмо... и он ради за сиротињу... зулумкаре... и његову кућу расипаше... жито му отераше... 100 500 ока... узеше сира 400 ока... масло 50 ока... пуста и погазена... и кошаре расипаше... узеше му халину... 63 гроша за котла... и матике... 6 серпови вуна... 100 50 ока овце... 100 70 козе... 30 поклаше свине... поклаше ги говеда волови коњи... турцима на негова врата... та е утекал сас едну секиру и сас тридесет гроша главу... куртулисал 8 кесе паре... 50 ока сено... 100 30 пласта слама... светли господару и Првана спасована и попа Лилу... глоби... нема веке свет... славни господару... молимо Бога...“

Слични вапаји за помоћ у истом временском периоду стизали су из непосредне близине, с оне стране српско – турске границе, из Нишевца. Жале се његови становници гургусовачким властима да су Турци у једном налету силовали и младо и старо, и мушко и женско. Овакав догађај сам по себи говори о третману становништва у турској царевини. Иако је турски агресивни феудализам био сузбијен у толикој мери да Европи није више могао да запрети као што је могао у XV и XVI веку, на Балканском полуострву, где је, пре турског освајања било више држава, његови рецидиви у насиљу и пљачки обнављају се као да цивилизације никад није ни било.

Баба Новак, Кара Панча, хајдуци Вељко и Миљко нису непосредни претходници Николе Пашића. Залутали у памћену наступајућих генерација (у ратним метежима становништво се сели на све четири стране, а највише према организованим пунктовима за одбрану Европе од турских упада, а потом се, по окончању већих ратних операција, поново враћа у своје домове) те личности доспевају у произвољне, домишљене приче, пеоме, легенде, породична предања, а у најновије

време, захваљујући архивским истраживањима и до нас – у веродостојнијем виду.

И касније, у време непосредно пре појаве Николе Пашића, догађаји нису доспевали у јавност као некакав чист историјски супстрат. Напротив, сви облици писаног и усменог чувања историјске традиције обилovali су одступањима и романтиком колико и ваљаним подацима. Појавиће се, осим мемоара и несигурних сећања, и такви документи за које се може рећи да нема ни један једини разлог да се у њих не верује. Због свега тога није невероватна, мада није потпуно сигурна, тврдња Пашићевог биографа Сфорце да је Пашић у раној младости слушао епске песме од попова. Приређивачи мемоара овог италијанског дипломате, који су штампани под називом *Никола Пашић и уједињење Југословена, рајине и дипломатске усјомене*, сумњају у то јер „култ народне поезије није никад нарочито био развијен у Зајечару“. Сада знамо да то није истина. Тимочка Крајина има нарочито развијену народну лирику која је сакупљена и објављена у више књига. Пашић је још у раној младости, не само преко песама које је слушао од попова, знао све што је за његове године и будући државнички геније било нужно. Његови родитељи су били сведоци једног из низа преломних тренутака у нашој новијој историји – Првог и Другог српског устанка и ослобођења Тимочке Крајине 1833. године.

Но и Пашићево детињство и младост нису били без узбудљивих, тајних и судбоносних збивања, налик на она у вези са погибијом кнеза Миљка. Зато ћемо се вратити у једну од тмина наше историјске прошлости: у педесете и шездесете године XIX века, када је у Србији на делу често противуречна али и међусобно супротстављена политика три кнеза: Милоша, Александра Карађорђевића и кнеза Михајла Обреновића.

По инерцији, често смо несвесни њене снаге, становништво Тимочке Крајине и после ослобођења живи у некој врсти рата. У акцијама помоћи и саучествовања у побуњеничким активностима против

турских власти изван граница учествују сви: појединци, власт, трговци стоком, пљачкаши и харамије, војна лица, срески начелници са својим помоћницима и писарима са знањем и одобрењем министра унутрашњих дела или без његовог знања, а често и против његове воље или против његове изричите наредбе.

Кнез Милош није могао, а није ни хтео, да искорени тајну пограничну герилу која је згражавала Европу. Гранични инциденти и прави мали ратови, пљачкање турских каравана и отимања крда крупне стоке трају непрекидно све до 1878. г. То је само спољна слика – стварни узроци и прави циљеви састоје се у потреби извиђања са турске територије. Јужније од карауле на Пандиралу, у Нишевцу, седишту нишевачког паше, је велика турска војска. У Белоградчику и Видину такође су веће турске посаде спремне да нападну Србију. Кнез Милош и његови наследници преко својих министара унутрашњих дела знали су да морају да имају право-времене информације о покретима турске војске. Стога трговци стоком, који су са својим наоружаним гоничима имали слободан приступ Нишу, Скопљу, Видину и Цариграду имају посебну тајну дужност и, морамо рећи, част. Уз све то најпотребнија им је била срећа и брзина у потезању пиштоља и јатагана. Многи такви трговци постају поверљиви људи министра Николе Христића. Имају уредне пасоше за путовање у Турску „трговине ради“ како је у њима уписано. У пасоше су уписана и имена слугу које их прате. Ове слуге, како се да наслутити, већином су били или актуелни одметници или хајдуци из турских времена или осуђеници са специјалним задатком. Вешти и брзи на оружју, док стока у логору одмара, они са врхова и коса Старе планине осматрају. Један од таквих пратилаца је учи своје егзекуције био ослобођен и послат са својим газдом преко границе. Због крађе и убиства био је осуђен на смрт и да после кажњавања до „иструленија остане на точку...“⁴¹⁵ Поред овакве тајне праксе о којој се ништа тачно и званично није знало, али се зато о њој много говорило, родитељи Николе Пашића били су сведоци

јавно позваних и свечано испраћених добровољаца за „помоћ Србима у Немачкој“ 1848. године.¹⁶ Немачка је вероватно Аустрија, а реч је о учешћу наших добровољаца на страни Аустријанаца против Мађара јер нису признавали национална права Срба у Угарској. Када је седамнаестогодишњи Пашић био матурант у зајечарској гимназији, а то значи 1862. године, у селу Макреш на турској територији (сада Бугарска) и караули Тресак, на територији књажевачког начелства, догодио се инцидент који је, са низом других на јужним и западним границама, могао да увуче Србију у нежељени рат. На источној граници њега су изазвали, са колебљивим пристанком министра Николе Христића, правно и легитимно непостојећи добровољци из источне Србије у кримском рату 1852-1854. г. у ком је после окончаног руско – турског рата Русија била нападнута од стране Енглеске и Француске.

СЕВАСТОПОЉСКЕ ЗВЕЗДЕ

Уочи Кримског рата кнез Александар Карађорђевић много пута је помишљао на источну границу. Ако тајне могу спасити не само наше животе већ и образ, онда је више него икад потребно да оне остану дубоко закопане, а свака појединачна реч која би се везала за њих мора бити пребијена и сасечена као змија.

Године 1853. кнез Александар Карађорђевић је био у завади са руским царом Николом. Француска и Енглеска, незадовољне због присуства руске војске у румунској кнежевини, траже неутралност Србије. Руска војска одлази у црноморску Бугарску, практично на турску територију. Следеће године посебним хатише-рифом Турска осигурава српску неутралност у сукобу са Русијом и, због српске неутралности, гарантује неповредивост српских граница. Примамљиве понуде европских сила и Турске Србија прихвата, али то при-

хватање у стварности живи као танак пламен свеће.¹⁷ По традицији на коју су и Исток и Запад оуглали, турске харамије су на свим границама могле да убију наше граничаре, да отму и отерају стоку из неког пограничног села и то баш онако како су то чинили наши хајдуци, харамије и њима слични. У документима, разним концептима за извештаје и потписаним извештајима види се јасна тенденција да се сви актери пограничних чаркања и пушкарања углавном називају харамијама који границу прелазе „хајдуковања и пљачке ради“. Кад се мора онда се поред „10 хајдука“, „38 харамија“ појаве и 1000 добровољаца или „самовољаца“ са својим официрима и „фетфеплима“ (наредницима). Толики се број, наиме, помиње у извештајима књажевачког начелства. Дакле, тих 1000 добровољаца и око 100 официра и фетфебла, како се да закључити из грађе књажевачког округа, већ се налазе, или се прикупљају у румунском граду Браили. Питање помоћи Русима, упркос лоших односа кнеза и цара, постаје ствар моралног принципа да морате помоћи ономе који је и вас помогао. Аустрија распоређује 25.000 војника према српској граници под командом фелдмаршала Каронина. Прилике су разапеле Србију на крст искушења: да ли да искористи моменат да се њена готово полувековна нова државност приметније потврди и од Европе и од Турске и да се оглуши о зов крви, да не помогне браниоцима Крима и Севастопоља. Званично она је остала неутрална, али захваљујући наследницима Вељка и Миљка Петровића, који су и даље упражњавали војнички занат, каква–таква помоћ није изостала. Сви добровољци су били у Браили, изван домашаја одлуке да се Србија у сукоб на Криму не сме мешати. Маршал Каронин је спреман да уђе у Србију у случају да се народ побуни због неутралности кнеза Александра. Русија поступа дипломатски – тражи тајни долазак добровољаца, али се јавно саглашава са неутралношћу Србије. Србија је била приморана да одговори на турске интересе у руско – турском рату 1853. године. Обавезала се да ће напасти сваку војску која пређе Дунав и нападне Србију

било да је аустријска или руска. Потврђује се и жеља Француске, која са Енглеском жели да нападне Русију, да за узврат српској неутралности гарантује неповредивост српских граница од стране Турске.

Али раније упућени српски официри у друштву руских, уочи напада европских савезника на Севастопољ, већ се налазе у Калафату, како су забележили наши документи, а руски кнез Горчаков, како сведочи Попов, врши смотру те официрске скупине. Из преписке књажевачког начелника Ј. Наумовића са министром унутрашњих дела Николом Христићем, која је настала девет година касније, сазнаје се да су за прикупљање 1000 добровољаца били задужени фетфебел народне војске Стојан Пешић и његов друг Крста.

И само отворено помињање кримских добровољаца указује на активнију улогу Србије у ослободилачким покретима на Балкану. Покушај оснивања народне војске 1853. године и на пречац одустајање од њеног коначног установљења је само маска за тајно слање добровољаца на Крим. Године 1862. народна војска се поново формира и устаљује.¹⁸ Тиме су отворена врата смелијим предузимањима, али не и отвореном рату. Уз стајаћу војску сада постоји још једна војна формација – народна војска. Преко ње је једном делу становништва дато оружје – мислило се: за срећу и јачање државе. Један од твораца нове војне доктрине Атанасије Николић (уз Гарашанина) сматра да се турска војна сила може скршити „вешто употребљеном снагом“. „Место савезника треба Србија да накнади то добро уређеним волонтерским четима, па ће овима потиснути и у забуну довести моћ турску, а својом народном војском у саму моћ турску потрти, поуздано рачунајући да ће Србији у волонтерске чете притећи сви народи европски, осим Немаца и Маџара.“¹⁹ Показаће се да оваква доктрина има своје добре, али и лоше стране, јер је лако поделити оружје али је тешко контролисати његову употребу. Николић се дакле нада неком новом Баба Новаку, Кара Панчи, Хајдук Вељку, али и новој интернационализацији активности

у вези са тежњама за ослобађање хришћана изван Србије и Црне Горе. Показало се да такве људе није било тешко пронаћи у Тимочкој Крајини.

После бомбардовања београдске вароши од стране турске посаде на Калемегдану, у јуну 1862. г. и завођења ванредног стања, такви ће људи бити потребни. Њихово делање биће, као и до сада, тајно, противуречно и, по њихов живот, опасно. Већ 17. јула исте године министар Христић налаже среском начелнику у Књажевцу да га извести колико на његовом терену има „самовољника“. Такође га обавештава да новаца за добровољце нема. Истовремено се сва среска начелства обавештавају да ће сви починиоци убиства над Турцима (вероватно мисли на пропутовања кроз Србију правцем Видин-Ниш) бити ухапшени и стрељани. У депешама казна стрељањем назива се „пушкетирање“. Оштрих претњи „пушкетирањем“ и „арестовањем“ није поштеђен ни наредник народне војске Стојан Пешић чије је име у обимној преписци најчешће помињано.²⁰ Он је, каже се изричито, са својим људима, припадао 4. роти једног „руског полка“. Сада, са таквом прошлошћу, он поново у Браили прикупља добровољце.²¹

Према Београду грозничово иду депеше министарству да се на граници гомилају „руље башибозлука“ са „црним шиљастим капама“, „са два-три репа од лисице“... Због таквих извештаја који су сакупљени од повереника, не каже се којих, претње „пушкетирањем“ могу постати беспредметне. Тих јулских дана, пред сем продор чете Стојана Пешића на турску територију, окружни „инцилир“ је чекао специјалног госта – инжењеријског официра Димитрија Стефановића, сина, како је известилац министра Христића зналачки нагласио, Вука Караџића. Познат по славном оцу, он се трудио да га упамте по коцкању и пићу. Док је Димитрије избивао у Вратарници, наредник народне војске, фетфебел како га називају писари у извештајима, Стојан Пешић изводи егзецир (вежбу) са својом дружином на планини Црноглав уз саму границу. Ова

дружина, или чета, броји више од 30 чланова и на основу многих извештаја и спискова, њени чланови су обвезници народне војске, али и хајдуци и харамије из пограничних сукоба.

НЕВОЉЕ АЛИ–РИЗЕ РАКОВАЧКИ КАМЕН И МАКРЕШ

Многобројне буне у нишком и пиротском крају, као и на просторима северне и западне Бугарске, затим продор једне скупине Васојевића из Црне Горе у Сандак, побуне у Босни и Херцеговини,²² затим обезбеђивање великог копненог и речног транспорта, оружја и муниције преко Румуније до Београда били су покушаји остварења многих пројеката слабења и поткопавања турске моћи путем такозваних „малих ратова“.²³

У поднебљу Пашићевог рођења најизразитија личност које су створиле овакве околности био је наредник народне војске, коначно устаљене 1861. г., Стојан Пешић. Није споменут као учесник једног сукоба на граници у близини Раковице (сада Бугарска), али је готово сигурно, судећи по документима из следеће 1862. г. да је он управо предводник групе од десет хајдука из Заграђа код Зајечара, чији су чланови били изненађени од турских заптија. Преписка између зајечарског и књажевачког средског начелника у вези са писмом кулског војводе (мудира) Али-Ризе ефенди, који се на лошој мешавини бугаског и српског језика жали на упад хајдука са српске стране у току 1862. г., можда указује да постоји тајни центар герилских акција на турској територији. То је онај исти простор на коме је некада страдао Клевенхилеров батаљон и сада неизбежна за све путнике и караване који путују од Ниша према Кули, Арчару и Видину. (Као и Вратарница сличан значај има и превој Кадибогаз јер је спа-

јао Ниш са утврђеним Белоградчиком). Путници и каравани за Ниш који су из Видина ишли преко Вршке Чуке за Ниш нису могли да мимоиђу Вратарницу. Према пројекту Томе Ковачевића,²⁴ католика из Босне у служби српског двора, један од пунктова за подстицање побуна треба да буде оформљен „на граници округа књажевачког“.^{24a} Било да је тај пункт вратарнички простор, односно његово залеђе – село Заграђе, које тада има више од 2000 становника, или није, архивска грађа показује да је приликом упада „десет ајдути“ од „српка страна“ двојица од њих погинуло, један рањен и ухваћен, један турски заптија такође рањен, а остали су побегли одакле су и дошли. Наше тадашње власти су несумњиво утврдиле да су ти људи из ова два поменута села.²⁵

Други упад на турску територију у лето исте године²⁶ показао је да је Стојан Пешић, запамћен као „Донин“ наследио нешто од способности Бабе Новака, који је водио велике дружине и са удруженим војскама Европе и Румуније остваривао велике ратне и ослободилачке циљеве. Највише записа о Стојану Пешићу оставио је помоћник књажевачког среског начелника Јанићије Зисић и сам начелник, Јован Јоца Наумовић. Концепт опширног правременог извештаја министру Николи Христићу настао је у шпиталу (болници) и књажевачком затвору или у некој одаји самог начелства јер двадесет и девет другова Стојана Пешића није могло да се смести у апсани. Може се претпоставити да атмосфера није била лоша јер се није поновило оно што се догодило код Раковачког камена. Можда је начелник позвао Стојана „на патерице“ и почастиио га јагњетином заосталом после прославе Светог Илије, будући да је његова дужност била да га тајно помаже, а да му јавно прети да не прелази границу. Када читалац сазна какав је ултиматум Стојан предао Турцима у вези са окрепљењем после дугог пентрања и лутања по богазама Старе планине, схватиће колико је та јагњетина била важна. Остаје тајна да ли је било баш тако – из документа се види да је текла брижљива процедура

саслушања не сасвим обичних и свакодневних прекршилаца закона...

Како су иначе, као тајни фактори у корисној ратној мисији на турској територији једино и могли, они су у перо писару Јанићија Зисића изјавили да су у Турску ишли по стоку и ствари неколико пребеглих Бугара, али и „да што од пљачке“ задобију. Након таквог увода записано је да су њих 38 самовољаца и припадника народне војске прешли границу на планини Црноглав (писар је нетачно записао – Црноглог), управо тамо где су изводили „егзецир“. То је било у суботу, а цела недеља и понедељак протекли су у скитању планином. Након тога су се упутили према селу Макреш у коме је било и 250 српских кућа. Зауствовали су се на макрешком гробљу, које је, између две воде, било смештено на једном омањем узвишењу. Преко четири гласника Бугарина поручили су Турцима да им одмах пошаљу 80 ока хлеба, 30 ока вина, 15 ока ракје и пет јагњади! Уколико не добију „зактевану раану“ – они ће ући у село. Изгледа да нису знали за присуство већих турских јединица у близини Макреша. Уместо гозбе, после које би се могли вратати преко границе, бугарски гласници су донели поруку од сеоског кнеза да се Турци управо спремају да их нападну. Избор логоровања Пешићеве чете, узвишење са заклонима иза споменичких плоча, указује на искуства проверених ратника. Турци су затим наредили становницима Макреша да од буради, врата и друге дрвенарије направе барикаду („метериз“), а затим су позвали уљезе да се предају. Одмах по позиву, добро заклоњени иза гробних плоча, Пешићеви људи су сложено осули плотун и „бој се започе“, записао је писар, „у вторник, пред ручак, и трајао је до два сата у ноћи.“ У жару те борбе Пешићев ратник Јован Миљић одсекао је главу једном погинулом турском воднику и бацио је Турцима са речима: „На главу, Турци!“

„А кад беше у акшам (у зору)“, записао је надаље писар, „удесе Турци прилику те изашаљу на нас једног чобанина са говедима, а за овим и они крену се да

ударе, но ми, спазивши то, викнемо на чобанина: Натраг говеда, јер ћемо и ова и све Турке побити!“ Чобанин је вратио говеда, а Турци су добили помоћ од око 300 турских војника „које пешака“, „које коњаника“. Али се Пешић и његови искусни кримски ратници нису поколебали. Непрекидно отварајући ватру са свог узвишења они су „крепко држећи се, једног по једног обарали“. Затим су у пробоју изгубили једног од бугарских бегунаца који је на лицу места погинуо. Носећи рањене, путовали су целу ноћ. На један сат од границе сустигао их де један сердар са десетак Арнаута и низама. У окршају су сви Турци изгинули, али су погинула још двојица из Пешићеве чете. Затим су мирно прешли границу на караули Тресак, уочи Светог Илије, 2. августа.

Сам по себи продор Пешићеве чете у Макреш на турској територији био је у војном погледу успешан. Учествовали су становници три села из непосредне околине Зајечара, њих 25, један део су били људи изван закона, а по Гарашаниновом концепту интернационализације „малог рата“ и Бугари бегунци из Турске, седам на броју, заједно са три Србина из околине Белоградчика. Од погинулих један је био бугарски војвода (Ђерго Ружанов) који је у својим позним годинама у Србији добио звање пограничног старешене – буљукбаше. Сви учесници су изјавили да су их Турци могли живе похватати да није било Стојана Пешића, Јована Миљића и Јована Тодорчевића који су били смели и непогрешни стрелци. На турској страни остало је 50 мртвих, а исто толико рањених.

Но герила није ефикасна у погледу трајних победничких циљева јер она значи дуго проливање крви, анарихју, апсурдне погибије и уплив криминалних елемената. Ни макрешки продор, као и сви остали на границама Србије и Црне Горе, није покренуо веће, синхронизоване и успешне народне устанке. Као сасвим млад човек у то време, Пашић је већ могао да створи свој лични однос према оваквим јаловим покушајима. Нема сумње да су они поспешили консолидацију турске

војске, па ће Турска после 14 година показати да њена свећа још није догорела на Балкану.

Остарели, бојажљиви и конспирацијом задојени Милошев човек у служби кнеза Михајла, министар Никола Христић ипак ће као кроз зубе у својој преписци са књажевачким начелником Ј. Наумовићем написати и једну веселију реченицу: „Нама је мило да наши људи тамо иду и Турке сатиру...“ Сам Пешић је могао бити још задовољнији јер су у ноћи између уторка и среде и уочи Св. Илије 1862. г. опет засијале звезде налик на севастопољске, за које је велики писац Лав Н. Толстој написао да се не могу разликовати од летећих бомби које су са непријатељских бродова испаливали и на Стојана Пешића, наредника 4. роте неког руског пука. Стојан Пешић је сада, после осам година од кримског рата, додуше видео само одсјаје испалиених пушчанки зрна, али су Севастопољ, светлеће бомбе, Сапун-гора, лешеве морнара у капутима од камиље длаке, надуване лешине коња, бродови са пругастим линијама, препреке од балвана повезаних ланцима да би се спречио приступ непријатељских бродова, рушевине града чији су прозори служили као пушкарнице – били у њему. Да ли сетио, у тренуцима када је постало јасно да од тражене ракије, вина и јагњетине од Турака неће бити ништа, топлог руског напитка „сбитња“ од воде са медом и мирођијом, са којим се окрепљивао као и Толстојев Калугин или на киселог севастопољског вина званог „Бордо“ које су руски официри радо пили? Није тешко уочити да је за одбрану својих људи Стојан Пешић изабрао сличан амбијент: две воде су окруживале гробље, иза чијих су се надгробних плоча његови стрелци заклањали. У Севастопољу се и сам заклањао иза великих брда довезене земље, иза вештачких канала у којима су се подавили многи нападачи града Севастопоља...

Епилог: Стојан Пешић је остао народу не у нарочито добром сећању. Већ идуће 1863. г. у јулу, био је у додиру са хроничарима свога доба. Тог лета је природњак Јосиф Панчић са овојим лицејцима дошао у Вра-

тарницу. Похвалио је пут који је водио кроз теснац, леп и висок стас становника овог села, забележио гајење памука коме клима ипак не погодује, ношње и чешљање девојака са венцем плетеница око главе. Путујући према караули Затворници билу су у друштву једног наоружаног пандура који их је долином реке Шашке поново довео у Вратарницу где су у крчми попили кафу. Успут су видели припаднике народне војске са „грдним фесовима и у јеменијама“. Затим су поново кренули на границу, лутајући планинама на исти начин као и чета Стојана Пешића, прошле године, готово у исто време. Тако су се попели на високи врх Старе планине, Бабин нос, одакле „беше леп изглед на Турску и наш вођа *Хајдук Стојан* показивао нам сва места куда је он пролазио, водио своју чету као харамбаша, причајући нам епизоде из свог дивљег живота“, – записали су лицејци...

ПАШИЋЕВИ ПРЕТХОДНИЦИ

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

Светозар Марковић није Пашићев претходник само по томе што су обојица рођени у Зајечару. Ако је то важно или може да буде, Светозарева мајка је из Рготине, села у близини Зајечара. Ипак за самог Светозара се не може рећи да је Зајечарац. Иако је очи отворио у Зајечару, његов прави завичај је Јагодина, а поред ње, као и сваком младом човеку жељног сазнања и ширих видика, помало и цео свет. Као и сви малочасни људи он се у том смислу није јасно ни определио. Ипак, чланови мајчине породице имали су одлучујућу улогу у политичком, теоретском и новинарском раду Светозара Марковића. Његово источносрбијанско порекло и отац и брат у Јагодини улили су се као два извора у његов грозничав новинарски и уреднички рад, у његове бунтовне снове и јасне побуњеничке делатности.

Његова везаност за маћеху (мајка је умрла 1854. г. када је Светозару било осам година) као да има симболично значење. Обреновићевска Србија и власти у њој рачунале су га у пасторке, а не праве синове.

Светозар није Пашићев претходник ни због својих социјалистичких идеја, које Пашић никад није издвајао као посебан циљ. Она је то много више на националном плану, јер Светозар није само доследан социјалиста и „комунац“, како су га називали, он је један од твораца и пропагатора националне српске и балканске

идеје о слободи свих народа на просторима турске и аустроугарске империје.²⁷

Доследност и, мора се рећи, лично поштење Светозаревог оца Радоја и брата Јеврема, који су се у својим прекраћеним животима определили као противници Обреновића и присталице Карађорђевића, имали су одлучујућу улогу. Из свега што је написао проистиче да је Светозар знао да се под Обреновићима не може остварити никакав политички и социјални напредак. Као да је осећао да све разнородне идеје падају у амбис који се у лицу кнеза Михајла и његовог наследника испречио даљем напретку државе, нације, друштвеној правди и једнакости.

Истовремено су се кнез Михајло и његов „пандур“ Никола Христић својим путевима и странпутицама чинили што су могли и смели на сличним национално ослободилачким подухватима. Без њихове обавештености и њиховог страха да не упропасте тешком муком стечену стабилност Србије, Светозар је често као публициста, умни борац и теоретичар западао у идеализам, ма колико да је од њега бежао, и месијанство које му је, оправдано или не, приписивано.

У породици је Светозар имао подстрека да се навикне на оданост, прегнућа, самопожртвовање, љубав. Имао је петоро браће и сестара и традицију памћења подвига његових предака по мајци, водећих људи Тимоцке Крајине. У време ослобођења 1833. г. Светозарев отац Радоје био је одан опредељењу таста Јеремије Здравковића који није без разлога (нека су они и лични) окренуо леђа кнезовима Милошу и Михајлу после више од две деценије потпуне верности. Радојевом сину неће припасти ни делић обичне људске среће а камоли признање за интелектуални рад које су Здравковићи колико-толико уживали. Светозара су признавали и поштовали само његови следбеници – новинари, остали су га мрзели, а власти су његову смрт жељно очекивали. Његов отац Радоје доспео је до положаја среског начелника, а деда по мајци је био начелник среза вражогрначког. Светозар је за своје

савременике остао само прогоњени, презрени новинар и грешник коме је место углавном у затвору. Поред своје умне надмоћи од раног детињства имао је и оно што му није било потребно, болест која се рано и тајно свила у његовим грудима.

Син и унук среских начелника без милости према сопственој каријери умео је свргавање кнеза Милоша 1858. г. веома тачно да оцени. Пала је „конзуларно-пашинска владавина у Србији“, окончано је, како је речито објаснио, време када су „политичари права народа остваривали преко милости султана, а српску слободу и своју каријеру утврђивали у конзулским салонима.“ Сложене карактерне особине као да су множиле једна другу. Требало је само познавати Светозара и бити ретко у његовом друштву као што је био случај са Николом Пашићем и Ђуром Јакшићем и научити све о активној политичкој борби. Светозар је био један од ретких ђака који је изостајао из школе али је годину завршавао одличним успехом. Немилосрдан је Светозар у својим оценама које су далеко од истине, јер су вероватно више у служби његових политичких убеђења, ефикасности и смисла великошколских студија. Једна половина дипломаца, по њему, постане државна бирократија, а друга „лоле и скитнице“.

Мада је то у нашој публицистици запостављено, мора се поменути да је Пашић и сва интелектуална елита његовог времена могла управо од Светозора да се учи патриотизму. У листу „Србија“ он је позвао српску омладину да ради на ослобођењу свих Срба изван Србије и Црне Горе. Није, пише он, време за декламације нити за фантазије и пољупце – „дигите успавани српски дух – српске сестре треба да вежбају превијање, а младићи да се вежбају оруђем“.

Јасну пијемонтску улогу Србије не само на просторима где живе Срби већ на целом Балкану, Светозар је испољио у својој књизи *Србија на истоку*. Доследан свом антидинастичком и антиројалистичком опредељењу, уз стално инсистирање на револуцији и преврату, што се обреновићевском режиму никако није

допадало, он је можда свестан и ограничености улоге Србије у стварању новог, како би се он изразио, народног поретка на Балкану. У том смислу, Светозар, поред изражене наде да ће имати „прву улогу“ на Балкану, има на уму реалнију опцију српске револуције: стварање „српске народне државе која би обухватила цео српски народ.“⁴²⁸

Светозарево ломљење између националног и социјалног програма заслужује посебну пажњу истраживача, што није циљ нашег писања. Врло је важно за данашње време да се констатује да се Светозар као публициста и политичар залагао за установљење демократије. Он тражи да све установе буду засноване „на демократским начелима“. Таквим се начелима Пашић искључиво и служио и не би било погрешно закључити да је Пашић остварио све чиме се Светозар одушевљавао, о чему је маштао и у чему је несрећно у својој 29. години и сагорео.

АДАМ БОГОСАВЉЕВИЋ

У својој дугој политичкој каријери, супротно распрострањеном уверењу, Пашић је често стављао и свој живот на коцку или се упуштао у неизвесне, али нужне и историјски оправдане подухвате. Да ли је и могао другачије да поступа пошто је, хтео не хтео, имао пред очима примере из прошлости, праве драме живота и смрти својих претходника и савременика.

Адам Богосављевић и Светозар Марковић по свом темпераменту никако не потврђују уврежена мишљења о „стрпљивим Тимочанима“. Адам се најпре прочуо као предводник једне радикалне групе посланика и по својим оштрим иступањима у скупштинским дебатама. У одјецима изван скупштинске сале његове речи и критике добијају крила и окрепљују неке свеопште народне наде и жеље. Адамов живот ипак је био права

драма појединца који је хтео много више него што је могао и што је настојао да постигне, све што прилике нису дозвољавале.

У лето 1875. г. кнез Милан је, обилазећи Србију, требало да дође и у Неготин. За представнике сељака, у саставу делегације која је требало да изађе пред кнеза, био је изабран Адам Богосављевић. Срески начелник у Неготину захтевао је од Адама да му прочита говор који је требало да чује кнез. Био је довољно паметан, или добро обавештен да гола истина коју је Адам намеравао да саопшти кнезу има значење најгорег антидржавног чина. Шта је садржавао тај говор? Поред добро изабраних куртоазних речи и изражене среће због посете високог госта, Адам је и у првом делу говора нагласио да кнез путује да „из уста народа чује и сазна жеље и потребе народне“. То је било последње што је кнез могао да прихвати и чује. Све остало, како је сасвим исправно проценио начелник, могло је да изазове мучан утисак, а до краја говора и бес. Није ништа учињено, написао је Адам, за унапређење земљорадње, сељаци су пасторчићи државе, а управо су они већина српског народа. Они нису сигурни да ће „и суви хлеб“ имати иако својим трудом и пореским давањима осигуравају „издашне плате и пензије“ господи. Народ, односно сељаци, треба пре свих да буду сити и задовољни да би могли и друге да усрећују. Сељаштво жели просвету, науку, локалну самоуправу а место тога има „самовољност надзорне власти“. Прочитао је начелник да је Адам желео да се кнезу пожали на скупе парнице око наслеђивања или деобе земље, на забрану „слободног изражавања мисли“, јавног договарања и обавештавања. Једном речју: сељаштво, што ће рећи читав народ у Србији, је у тешком положају и личи на неког кога туку а истовремено му забрањују да плаче. На крају је Адам изразио наду да ће се кнез „очински побринут“ за српски народ и да ће продужити дело свога деде да се и остала браћа од турског јарма ослободе. Срески начелник је сасвим добро проценио да ови патриотски делови говора о ослобађању браће испод турског јарма

неће бити довољни да ублаже кнежев бес јер би у Адамовом наступу познао само заверу, издају и отворен атак на власт и кнеза лично.

Адам је био изузет из делегације и стражарно спроведен у родно село Копривницу. Он је ипак успео да дотури писани говор члану делегације сељака, који је делегиран у Смедовцу, али су и њега пандури истерали из одаје где је био предвиђен дочек за кнеза. Остали делегати одбили су да буду у пратњи кнеза који је пошао да се бродом врати у Београд.

Када је 7. јула 1875. г. Адам био затворен, Копривчани су пошли у Неготин. Јашући на коњима они су дошли пред затвор тражећи да се Адам пусти јер, како су образложили, криви су они, а не Адам пошто је он у свој говор унео њихове жеље и ставове. Из околних села припремао се сличан коњички поход.

На такве вести (сељаци на коњима опкољавају затвор, а то повлачи и помисао да су и наоружани) кнез је из Београда наредио примену силе. Међутим начелник је попустио пред сељацима, а на његовој страни је био и министар унутрашњих дела Стефановић. Кнез је схватио да је наоружани народ на коњима опасан, а кад је наоружан и кад има такозвану народну војску, он је још опаснији, па ће се понашати у складу са тим сазнањем.

Иако није била услишена, а камоли примењена, демократија (владавина народа) је била *ante portas* будућег парламентарног живота Србије или је на та врата народ снажно закуцао. Адам је пуштен на слободу, а срески начелник је понудио сељаке ракијом. Њихова записана реаговања показују да сељаци нису изгубили ни смелост ни речитост која им се често оспорава. Кад им је, наиме, начелник саопштио да су Адама ухапсили срески капетан и писар и када је ту вест један сељак гласно коментарисао, капетан га је строго упитао како се зове (да би га касније ухапсио) – добио је одговор да иде и да пита попа!

Пошто је проучио цео случај и о њему добро размислио, неготински окружни начелник, Васа Живановић,

је у свом извештају осудио самовољу полицијских власти које спречавају легално изабране делегате да обављају своју дужност. Заложо се да се за кмета у Копривници постави Адам али и за кажњавање коловођа копривничке „побуне“ пошто је држава била понижена. Адам је био пуштен под притиском, али једно је кад власти, у овом случају срески начелник, пусте притворена лица, а друго је кад оне буду силом натеране да то ураде, макар то био и неки правдољубив чин.

Из целог случаја изродила се велика невоља. Министар унутрашњих дела је размишљао да ли да прихвати недовољно јасну кнежеву жељу и да у побуњена села (Брусник, Смедовац, Рогљево, Мала Јасикова, Салаш, Копривница) интервенише војском из неког удаљеног краја Србије или тражи решење које приличи парламентарној демократији. На узнемирено подручје послат је члан државног савета Ђорђе Миловановић. Он је темељно испитао читаво замешатељство, па су срески начелник и још неколико одговорних лица због низа грешака премештени из Неготина. Из позадине се осећа да постоји стална, готово параноична тежња да се бунтовници казне, а да се незаконито Адамово смењивање забашури. Министар Стефановић је схватио да је читава игра утеривања страха у народ путем казнене интервенције потекла од кнеза Милана, а да је, упркос колебању, њен извршилац управо срески начелник Живановић. Читава ствар је легла и утишала се. Вест о побуни у Босни и Херцеговини, кнежев пут у Беч ради женидбе и припреме за рат против Турске распршили су на кратко ове опасности.

Адамова речитост, смелост и политички таленат нису развезали језик само оном сељаку који је капетана упутио на попа. Када су чланови владине комисије питали сељаке шта их је натерало да у толиком броју дођу у Неготин, они су сложено одговорили: „Ви, господо, ви!“ А на друго питање ко је коловођа овог масовног коњичког похода, они су одговорили: „Ви

сте коловође!“ Објаснили су да су они изабрали Адама за кмета, а власти су га ухапсиле. Изнели су и доказе о намери да се Адам убије и ето разлога њиховог незадовољства. Све је указивало, како истиче др Тихомир Станојевић, да „више није могло бити заблуде да ће се обрачуном са Адамом власт разрачунати и са народом.“²⁹

Надаље Адамова политичка звезда је у успону, а можда је била у зениту када је именован у састав скупштинске групе која је, после свих процена, требало да одобри припреме Србије за рат са Турском. Влада и скупштина су одбациле Адамов предлог о образовању одбора који би у ратним условима контролисао рад и одлуке владе. Кнез се сукобио са скупштином јер је у случају рата желео одрешене руке. Адамова група у скупштини реагује критиком кнежевих овлашћења у односу на скупштину, што је донело већу слободу штампе, смањење плата чиновника и свештеника и пензија пензионерима. Уз то Адам је тражио смањење буџета за начелства, плата за митрополита и владике, пара за позориште, учитељску школу и богословију – правдајући те рестрикције мишљењем да све те установе служе бирократији, а не народу. Ови његови захтеви нису прихваћени јер су били израз прагматичне сељачке политике која би угрозила духовну снагу целе нације. Сви остали планови Адама Богосављевића: оснивање земљорадничких задруга, занатлијских школа, занатских и трговачких удружења, штедионица за финансирање занатства, пошта, индустрије нису доспели у дебату јер је скупштина престала са радом 21. јануара 1876. Започео је рат.

На изборима 1877. г. највише гласова од крајинских посланика има Анта Рајчић из Салаша, а Адам је тек на другом месту. У то време његово нарушено здравље се погоршало. Његови политички противници, либерали, га оптужују за разбојништво јер је у току рата 1876. г. из дубочанског сеоског коша одвезао 300 ока кукуруза. Како је село Дубочани припадало него-

тинском срезу, тужба против Адама је пренесена у надлежност среског суда у Зајечару. У тужби је наведено да је у августу 1876. г. Адам обио катанац сеоског коша у Дубочану и натоварио 10 цака кукуруза, а кмету Думитру, који је захтевао да кукуруз одмах врати, одговорио с пиштољем у руци, да кукуруз може Думитру узети ако има две главе! Ако је то заиста тако бар је у стилу Адама Богосављевића, ако је пак измишљено, очигледан је напор да се Адамов начин имитира и употреби. На сумрак Адамовог сеоског радикализма неоспорно је утицао успех другог српско – турског рата од 1878. г. и чињеница да је Србија призната на Берлинском конгресу, а није искључено да су се за кнежеву сатисфакцију за неугодно потуцање по неготинској Крајини побринули Адамови непријатељи.

Седамнаестог марта 1880. године Адам је болестан и под температуром кренуо у Зајечар и два дана доцније умро је у зајечарској болници. Као да је страственост своје радикалистичке оријентације желео да пресади некоме у Зајечару. То се ипак догодило знатно раније, јер је управо у време коњичког похода мештана села Копривнице на Неготин, тада млади инжедер Никола Пашић, родом из Зајечара, кренуо у побуњену Босну и Херцеговину.

ДЕТИЊСТВО И ШКОЛОВАЊЕ НИКОЛЕ ПАШИЋА

Пашићев биограф, италијански дипломата Карло Сфорца прикупљао је податке на Крфу где се председник српске владе нашао после повлачења српске војске преко Албаније 1915. године. У медитеранском поднебљу које солунски борци памте по сеновитим маслињацма о којима су својим потомцима много причали, разговарали су они дуго и на начин који одговара писцу мемоара и, мора се рећи, поштоваоцу Срба, а посебно Николе Пашића. Међутим, јасно се види да њихови сусрети нису били чести у мери која је једном биографу, какав је Сфорца желео да буде, била потребна. Пашић је на Крфу био веома заузет. Записао је Сфорца да се Пашић родио 10. децембра 1845. године. И његов отац, зајечарски пекар, такође је рођен у Зајечару, на Белом брегу. Школовао се у време честих пресељења зајечарске гимназије, тако да је због школовања као ђак боравио у Неготину и Крагујевцу. Гимназију је завршио у 21. години, углавном одличним успехом. У једном сведочанству постоји и једна четворка из латинског језика. Случај или судбина су хтели да се сретне са правим Латиним, Карлом Сфорцом и да његова тежња у вези са западним границама будуће државе буде, бар привремено, срећно окончана.

Турска воденица

У време детињства и младости Николе Пашића, Зајечар има око 3000 становника. То је напредак у односу на XV век када је имао свега тридесетак житеља.

Његов значај расте после ослобођења Тимочке Крајине 1833. г. и врло брзо, захваљујући свом повољном географском положају, постаће варошица, а затим и центар Тимочке Крајине. У XV веку равница испод Краљевице, на јужном ободу насеља Зајечар са свега осам породица, била је стално место биваковања турске војске на походу према Румунији и Мађарској.

Ипак, можда је умрли градски дух некадашњег римског града, чији се остаци налазе на ушћу Црног у Бели Тимок, изненада оживео и преселио као по неком изазову, нешто ближе брду Краљевица када су се стари и нови путеви усмерили према централној Србији и Београду. Наиме, др Душанка Бојанић-Лукач сматра да се тај срушени римски град звао *Sagittarius*, од таквог латинског изговора (назив иначе значи – Стрелац) у говору је дошло до трансформације у *Сетиариус*, после чега је словенски изговор дао Зајечар, по истој аналогiji са *Ulpia Artiararia* – Арчар. Припајањем Тимочке Крајине Србији, некадашња средња насеља: Гургусовац, Зајечар, Неготин, Бољевац расту доста брзо, делимично и по плану пресељења релативно великих насеља из планинских забити уз речне комуникације. Већина правих градова остају заборављене и напуштене зидине...

У таквом малом Зајечару, чије се становништво убрзано увећавало, грађевине од животног значаја за становништво овог иначе богатог села у XVI веку, биле су две јаруге, од којих је једна пресецала центар града, а друга је ишла ободом јужног дела насеља испод брда Краљевице, управо тамо где је некад биваковала турска војска. Зашто су ове две вештачке речице дуге више километара, које су из Црног потекле у правцу Белог Тимока после великих ископавања, важне за приказ живота младог Пашића. Оне су храниле Зајечарце, а деда и отац Николе Пашића били су пекари по занату, па су и они зависили од њих. Наиме, према турском попису из 1586. г. поуздано се зна да Зајечар нема воденице. Ипак једини репрезентативни објекат из турског периода, зидан од камена седре, јесте воденица

у непосредној близини центра града, данас претворена у кафану. За сада се не зна када је ова турска воденица подигнута, али је сигурно да је то било после 1586. г. Кућа и вероватно пекарска радња Пашићевих родитеља била је такође уз саму јаругу, иза данашње зграде Секретаријата за унутрашње послове.^{30, 31}

Родна кућа Николе Пашића у Зајечару

Први кораци

Први наговештаји великог политичког практичара, који дуго ћути, а кад нешто каже онда је његова задња, збили су се на европској сцени, у Цириху. Сфорца је успео да забележи имена Пашићевих блиских сродника и неколико погрешних оцена о историčnosti Пашићевог родног краја и готово ништа друго о Пашићевој младости. Године 1868, када су сва погранична збивања још увек актуелна, он у Цириху студира техничке науке као државни благодеејанац. Већ следеће године Пашић ће у туђој земљи имати прилике да са својим друговима коментарише тројични устав који је,

највише захваљујући Светозару Марковићу, дочекан као још једна „српска обмана“, јер, као и раније, права и жељена демократија ни преко овог устава није стигла у Србију. Због критике тројичког устава Пашићев друг и земљак, Светозар Марковић је изгубио државну потпору. И тада у Цириху и касније у земљи када је Светозар покренуо лист „Раденик“ побољевајући све више, Пашић је интимно и јавно, колико је то било продуктивно, био противник недемократске политике Милана Обреновића. Изградиће он касније читаву (убојиту) политичку терминологију против свог главног противника.

ПАШИЋЕВ ПОЛИТИЧКИ ИНДИВИДУАЛИТЕТ

Карло Сфорца сматра да је Бакуњин „оценио вредност ћутљивог младог Србина“. У већ поменутој књизи он помиње студентску уписницу (до које је сигурно дошао касније, а не на Крфу) на којој је писало „Никола Пашић из Зајечара – Србија“. На једном скупу Бакуњин је, разуме се, оптуживао државу као кривца за све друштвене недаће, па је присутни Пашић изразио своје мишљење да не зна чиме треба „замени-ти постојећи поредак“ после њеног разбијања. „Никад не бих пристао да срушим једну кућу пре него што бих знао шта ћу саградити на њеном месту...“, био је његов закључак.

Показаће се да он то није рекао као будући инжењер и градитељ већ као политичар који осећа историјски континуитет и логику засновану на њему. Све друго за њега је било секундарно. По Сфорцу Бакуњин је пророковао успешну политичку каријеру Николе Пашића. Записао је да Пашић није сматрао да се марксизам може применити на Србију. Први циљ је демократски преображај, затим и национално ослобођење Срба изван Србије и Црне Горе. Врло рано се да наслутити његов однос према екстремистима, будући да је у раном детињству живео у крају где су биле присутне сталне тежње и наде за националним достигнућима. Др Ђорђе Станковић сматра да се не зна да ли је Пашић приступио тајном удружењу за уједињење и ослобођење Срба које је основано 1871. г. Верујемо да је несумњиво као самостална (а и самосвесна) личност упијао све што га је као политичара могло одредити.

Пашић је 1872. године завршио студије. У Београду се запослио у министарству грађевина где као стручњак ради на пројекту и подизању пруге Београд – – Алексинац. Како су се ствари надаље одвијале сматрамо да нису Светозар и Бакуњин предодредили Пашића да му струка постане споредна ствар, а политика његова права професија. Но, ако је знао или се угледао на своје историјске претходнике у свом тимочком крају, он није ишао њиховим странпутицама, ма колико да су оне биле заводљиве.

Догодило се врло брзо, већ после три године од повратка из Цириха, да је Пашић могао да изабере или „дрвену нит“ Бакуњина или Светозара или националну борбу Срба изван Србије. Избио је, наиме, 1875. г. устанак у Херцеговини уз мешање Аустроугарске. Пашић је дао оставку на своје радно место и кандидовао се за народног посланика. Оставка није уважена, али му је дозвољено да оде у побуњену Босну и Херцеговину. Рођен поред границе тај зов и импулс далеких простора он је добро познавао. Одлазак у крајишта настањена Србима у том тренутку омогућио је Зајечарцу и новопеченом Београђанину да избије у први круг србијанске политичке сцене. Већ идуће године он ће бити присутан у социјалним врењима у Крагујевцу. Није био приврженик неке краткорочне социјалне или националне политике. Хтео је много више и на много дужи рок. Из једног документа који помиње др Ђ. Станковић, он је 1876. г. додуше поменуо и „самоуправу“ и „индустрију на основи задружној“ и „децентрализацију“ као суверено право народа, али је у пракси ипак следио само једно, да је народ „суверен у праву да изабере политичко и економско уређење земље.“ Реч је о образложењу програма за оснивање радикалне странке. „Хоћемо демократију“ – била је основна синтагма тог програма коју ће следити до краја и у њеној снази и слабости. У данима када ће политика „малих ратова“ претварајући се у прави, велики, показати своју немоћ, он ће умети да изабере свој пут. То се могло наслутити још 1872. г. када је Пруска напала

Француску. Он се не пријављује у добровољце, иако је за то имао прилике. Није следио пут наредника Стојана Пешића из 1853. г. већ је као демократа и политичар тражио и нашао савремена решења. У својој тридесетој години, као један од већег броја полувзаничних Срба, кренуо је у побуњена подручја преко Трста и Ријеке да би у једном логору предао новчану помоћ устаницима. Имао је сличну (опасну) мисију са својим претходницима трговцима – шпијунима из 1853. г. само је већ тада испољио својства каква је имао Гарашанин у свом зрелом добу јер је међу Херцеговцима написао меморандум о стварању „привремене херцеговачке владе“. Поред тога његов политички индивидуализам потврђује да је већ у 24. години размишљао о оснивању радикалне странке а да је могао да се подреди искључивим и једностраним идеалима и већ афирмисаним лидерима, он и не би постао Пашић каквог знамо.

Треба рећи да његов пут у Херцеговину није био ни безазлен ни неважан, нити је искључивао личну храброст и ризик на који су спремни велики људи. За Турке је он био шпијун који носи новац заинтересоване стране државе којим се помажу забрањене побуњеничке активности. Да је ухваћен могао би бити стрељан. За аустроугарске власти у данашњој Хрватској (а био је у Ријечи, а можда и у Загребу) био је представник ривалске Србије под вероватном заштитом југословенски оријентисаних Хрвата. У народу се помиње да се тада срео и са Петром „Мркоњићем“, будућим краљем Србије, који је као војни стручњак и ратник приступио устаницима...

По повратку Пашић у Београду није више „ћутљиви млади Србин“. Разобличује у говорима намере Аустроугарске која наставља праксу заузимања бивших турских провинција као у време Михаја и Бабе Новака, да би у потпуности заокружила и изоловала Србију и узела територије на којима, заједно са другим јужнословенским народима, живи велики број Срба. Но, он је сувише директан и превише истиче иначе

прокламовану демократску оријентацију кнежевине Србије и то се не свиђа кнезу Милану. Лист „Рад“ у коме он штампа своје политичке погледе бива забрањен, а Пашић пред сам рат 1876. г. бива распоређен на границу према Турској да гради потребне фортификацијске линије. Источна Србија, у којој је Пашић рођен и у којој је одрастао, са попаљеним селима у том рату, срушеним школама, уништеном документацијом, убијеним старцима и старицама на прагу својих кућа, ликвидираним слабим стражама народне војске, заробљеним женама и девојкама као у временима великих похода за Влашку, када су исто тако грабљене, силоване и претваране у наложнице од стране турске војске и њених нерегуларних јединица – били су доказ за Пашића да је за такве ратове потребна другачија, демократска и јака Србија са модерном а не малом стајаћом војском, са зрелим и способним старешинским кадром. Стајаћа и народна војска Србије нису се могде супротставити још увек дисциплинованој и уредној турској војсци.

После повратка Пашића из Херцеговине, окончања рата 1876. г. и дипломатског спасења Србије од стране европских сила, народна скупштина поништава мандат тридесетогодишњем инжењеру из Зајечара³² који је, како се могло, обавио мисију помоћи устаницима како су то чинили и други пре њега. Али он има другу врсту мандата – спремност да привидно дигне руке од посла који је започео и да га потом у погодном моменту уради коначно. Пашић се запослио у Пожаревцу као општински инжењер. Ускоро се, међутим, враћа у Београд као професор геодезије на Великој школи.

У години када је створена санстефанска Бугарска, он се у родном Зајечару поново кандидује за народног посланика. Шта се збива на европској политичкој сцени? Русија је, ускративши блокаду Турске ратним или другим активностима, жртвовала на тај начин Босну и Херцеговину и помогла географски ближеј Бугарској чије се становништво дигло на устанак, али овога пута без уплива и помоћи српских добровољаца, како је то

било у време кнеза Михајла Обреновића. Активно учешће имале су регуларне јединице српске и румунске војске. Нова држава обухвата северну Бугаску, Румелију, велики део Македоније и других области на које је због великог броја српског становништва рачунала и Србија. Но, две године касније, 1878. Русија је заратила са Турском – Србија такође, а Црна Гора је пре њих већ била у рату, па је наставила своје операције. Када је све сумирано на Берлинском конгресу, Црној Гори је припало шест приморских и других градова, Србији четири округа (Ниш, Лесковац, Топлица, Врање), северна Бугарска постаје суверена држава, али без Румелије која као аутономна територија остаје у саставу Турске, а Македонија је и даље турска провинција. Тиме се створило ривалство новостворене Бугарске и већ давно фактички постојеће Србије која са многим облицима државности располаже од 1804. г. Многе спорне области, нарочито Македонија, биле су у саставу њених суседа. Повлачење Турске са Балкана будило је старе и неумерене амбиције.

Творци плодносног али краткотрајног средњовековног балканског савеза били у прилици да имају ново Трново (где је Свети Сава пред смрт 1220. године поделио бугарским, грчким и српским царевима и краљевима и рођацима књиге, жезла, сребрне свећњаке, одежде везене златом, а сиротињи обућу, одећу и храну), новог краља Владислава Немањића и новог цара Асена, Владисављевог таста, који су водили другачију балканску међудржавну политику. Сада су цареви са којима се, упркос свему могло рачунати, били далеко у Москви, краљ ће се појавити у Србији 1882. г., а у Бугарској се трага за новим владаром.

Пошто је поново у скупштини, захваљујући зајечарском изборном округу, Пашић наставља политичку борбу заједно са такозваном „нишком опозицијом“ у скупштини Србије. Били су то углавном млади либерали и конзервативци. Но Пашић није задовољан њиховом сарадњом. Заједно са познатим новинаром Пером Тодоровићем образује радикалну групу, а већ у мају 1880. г., преко више прогласа износи у јавност

начела „Нове радикалне партије“. Од садржаја тих прогласа важније је само значење свих појмова везаних за радикализам. Име нове странке не указује ни на какав, нарочито не доминирајући, социјални или социјалистички програм. Радикал је пре свега математички термин за израчунавање корена броја, друго значење ове речи указује да су припадници политичке групе таквог имена традиционалисти који имају на уму континуитет, развој историјски, друштвени и сваки дуги, али истовремено коренит, темељан и без икаквог опортунизма и узмицања, али са применом плодноних метода, захват за промену одређеног стања које онемогућава успостављање стварне демократије. При том се такав радикализам мора ослањати на здраве снаге, колико сељаштва (зато што је Србија углавном сељачка земља) толико и грађанства. Под здравим снагама радикализам подразумева актере активне политике, продуктивне појединце који изнад политике и прагматизма цене логику и разум.

Таква оријентација врло брзо доноси резултате. У коалицији са бившом нишком опозицијом Пашићеви следбеници успевају да га кандидују 1880. г. за потпредседника. Добија и већину гласова али не и постављење, због разлаза са Миланом Пироћанцем. Идуће, 1881. године, радикална странка још више јача јер се оглашава преко свог листа „Самоуправа“. Противници који су у замрлом послушничком парламенту ипак остваривали неку тензију, сви из „нишке опозиције“, оснивају напредну странку. Радикали настоје да припадници старог режима у што мањем броју дођу на власт. Исте године велика скупштинска расправа у корист радикала била је владино уступање градње железнице у Србији човеку који је био аустријски опредељен.

Политичари из југоисточних крајева све више воде главну реч. Угрожавају устаљену праксу да се чува стечено и да се мало ризикује. Као одговор на ово стање у скупштини, краљ Милан исте године склапа тајну конвенцију са Аустријом, а идуће се проглашава за

краља. Не може се рећи да су успех у рату 1878, признање кнежевине Србије на Берлинском конгресу, сигурна зарада сељака и трговаца на извозу свиња у Аустрију, били без значаја и да у свим тим успесима први краљ Србије, после Стефана Првовенчаног, није имао и личних заслуга. Али источна, радикална политичка олуја, која краљу личи на екстремизам, је врло јака. Како и не би. У марту 1882. године због банкрота (а таквој новчаној капитулацији био је склон и сам краљ Милан као појединац, касније познат као „гроф од Такова“³³ Бантуа – будућег градитеља српских пруга, 50 радикала и 7 либерала иступа из скупштине и њен рад је због недостатка кворума паралисан. Интимно је за Пашића (који је по сведочењу Сфорце и у дубокој старости мрзео краља Милана) уклањање краља Милана било услов за успостављање ефикасне демократије. С друге стране за краља је и сама помисао на неког ко се зове Никола Пашић била мрска и несносна. Зар се у државне послове посланици из новоослобођених крајева, људи са неке тамо Вршке Чуке (овај појам се у београдској средини и данас употребљава као симбол забачености) боље разумеју од Гарашанина, Николе Христића и других?

ФАТАЛИСТИЧКИ РЕЧНИК Њ. В. („ФУРИЈА И ЦРВИЋ“)

Почетах осамдесетих година донео је краљевини Србији велику унутрашњу напетост. Збор радикала 1882. г. у Крагујевцу на коме је Никола Пашић изабран за председника главног одбора схваћен је од стране краља Милана као демонстрирање рушилачке силе. Уследиле су оцене да радикали имају све већи утицај у народу. Али они своју снагу не могу да унесу и у скупштину Србије јер су њихови представници дали оставке. Краљ има и друге главобоље, коцкарске и породичне.

На врату му је свадљива краљица Наталија, „руско – румунска фурија“, како ју је сам назвао. Родила му је, по његовим речима, само једног сина, „Црвића“ Александра. Једно дете – помало рискантна улога краљице руско – румунског порекла у одржању династије.

Радикали су успели да у јесен 1883. г. изнуде нове изборе. На изборима су добили већину у парламенту: од 132 посланка, 72 су из радикалне странке. Показало се (свакако и због доброг политичког рада вође Николе Пашића) да све што су ривали (краљ, либерална и напредна странка) урадили није било довољно. На политичку сцену ступио је несумњиви наследник обреновићевског менталитета, Милутин Гарашанин. Његов отац Илија Гарашанин, творац националног програма Србије („Начертаније“), али и погрешних, често шовинистичких метода у вођењу балканске политике, био му је најбоља гаранција. Његова династичка оданост упркос неким изгледима дала је краткорочне резултате: остварење слободе штампе, збора и договора у време Пироћанчеве владе, затим њено ограничавање, тајно обавезивање краља да ће сузбити пропаганду против присуства Аустрије у Босни и Херцеговини. (Већина песника, књижевника и интелектуалаца на нож је дочекала ову краљеву тежњу и оцрнила га, мада је било и противтеже у Лази Лазаревићу и Стевану Сремцу, али без већих штетних последица по српску књижевност).

ТИМОЧКА БУНА

Неминовна политичка криза је била на помолу. Радикали су у скупштини блокирали промену устава, истичући да је само народ исход и утока власти. Влада Милана Пироћанца је пала. Мандат је на неуставан начин поверен Николи Христићу, оном истом министру из 1861. године који је са успехом, али и са доста

оптерећујућом сумњичавошћу и опрезом, учествовао у организовању пограничних акција бивших кримских ратника. Мандат за састав нове владе на груб начин узет је из руку радикала, а скупштина са радикалском већином је распуштена. Режимским снагама нису ишле у прилог отворене сумње у способности народне војске која се са својим традиционалним и хајдучким навикама није најбоље показала у два рата, за разлику од модернизоване остајаће војске, затим установљење „сејмена“ – нове врсте „чуvara безбедности“ са турским именом и грубим поступцима, нимало различитим од оних по којима су били познати некадашњи турски низами, аскери и други. Краља је подјаривао и покушај атентата на њега...

Буна је почела 28. септембра 1883. године заузимањем више градова и насеља од организованих припадника народне војске, у чијем су вођству били чланови месних одбора радикалне странке који су одмах формирали нове органе власти како би иначе учинили да су припадници радикалне странке остали у скупштини. Непосредан повод су мере против народне војске, односно одузимање оружја и то у крајишту, као и другде, у времену када је пушка сматрана хранитељицом живота попут стоке и њиве. Готово је сасвим сигурио да су буну повели локални радикалски прваци у Бољевцу, Књажевцу и Сокобањи, док је главни одбор, на челу са Пашићем, сматрао да треба подстаћи неку врсту демонстрација или нереди уколико краљ укине устав. Стога чланови главног одбора, бар не сви, нису стали иза буне и нису се непосредно умешали у њено вођење. Стајаћа војска је у то време добила боље и далекометније пушке из иностранства, које су наши стручњаци још више унапредили, тако да су обавештени чланови одбора знали да народна војска нема реалних шанси за успех. Поред тога Пашић је, као и више пута раније, сматрао да је политичка борба и опструкција у скупштини врло ефикасна, али је и буна добро дошла. Како је буна почела прерано и без одобрења главног одбора, Пашић, узевши све у обзир, није

хтео да се стави на њено чело. Буне и завере ће надаље препуштати другима, а за себе је остављао политику, државне послове и дипломатију. Преко Аустрије је отишао у Софију, и заједно са главним одбором донео одлуку да се из емиграције буна прихвати.

Преко својих ранијих сарадника и познаника из времена пограничне гериле и разних граничних афера на караулама Вршке Чуке и Затворнице, наследника још увек активног наредника Стојана Пешића,³⁴ Пашић је обавештаван о свему што се збивало. Баш на простору вратарничке клисуре трајала је најдужа битка у тимочкој буни, пуних седам часова. У близини вратарничке механе, где је Јосиф Панчић са лицејцима и „хајдуком Стојаном“ пио кафу 1863. године и близу Стојанове куће побуњеници су убили писара књажевачког начедства, Антонија Аранђеловића, који је пошао у потеру за вођом књажевачких побуњеника, Алексом Станојевићем.³⁵

Краљев режим је победио, али се није прославио. Под чврстом руком Николе Христића, уредним и војнички ефикасним наступом и дејством казнене експедиције под командом мајора Тихомиља Николића, и углавном доследног преког суда, устаници нису имали никаквог изгледа за успех. Мере су биле застрашујуће: 734 побуњеника је осуђено, од тога 94 на смрт, а 640 на робију. Стрљан је 21 учесник побуне. Никола Пашић, као главни подстрекач путем политичке активности коме су, сасвим разумљиво, приписане и завереничке и издајничке намере, осуђен је у одсуству на смрт.

Побуњеници и месни радикални прваци су у Бугарској као емигранти распоређени дуж границе са Србијом. Пре 1876. г. турске власти су на истој линији населили Татаре да би запречили везе бугарских побуњенка и српских власти и мешовитих српско – бугарских чета. Пашић је у Видину примљен хладно, а његови следбеници могли су бити схваћени као припомоћ или сметња за намере бугарске кнежевине да припоји јужну Бугарску. За краља Милана све активности емиграната са оне стране источне границе

могле су бити знак да „бугараш“ Пашић жели јавно да понесе издајнички барјак, да их зарад освајања власти поведе у саставу бугарске војске против Србије у данима када је већ донео одлуку да се Бугарска нападне.

Но, Пашић је био јачи од судбинских збивања, далеко од јефтиних решења, противнародних радњи и рушења српских националних интереса.

ПОП МАРИНКО ИВКОВИЋ, ЉУБА ДИДИЋ
И АЛЕКСА СТАНОЈЕВИЋ

Према процени Сима Живковића (Развитак, бр. 6, нов.-дец. 1983: „Вође у Тимочкој буни“) поп Маринко је био неоспорни вођа црноречких побуњеника, али на специфичан „поповски начин“. Као и многи свештеници који су били антидинастички расположени и он је имао великог утицаја у народу али као и други није био на висини збивања. Рођен у Јаковцу, у књажевачком округу, он је, као релативно млад свештеник, почео да се бави политиком, а 1881. г. потписао је „Програм народне радикалне странке“. Пред Тимочку буну њега је чекала казна од осам месеци затвора због подстрекивања сељака Гамзиграда на буну због жигосања стоке. Поп Маринко је био на састанку радикалских првака после образовања нове владе на челу са Николом Христићем, чиме је поништена изборна победа радикала. По Живковићевој оцени поп Маринко је, у часовима када се требало одазвати мање–више личној иницијативи и процени ситуације у вези са доста неодређеним позивом да се буна започне, испољио колебање. Зна се да је имао разговор са Пашићем који се 29. августа 1883. г. припремао за пут у Београд. По њему, Пашић је био за некакав „неред“, „буну“, или „нешто где би ми били победници“. Тако, или слично без помињања буне, закључују многи истраживачи обимне грађе о Тимочкој буни која се састоји из писаних документа преког суда. Маринко Ивковић, иначе свештеник у Бољевцу, у групи бољевачких трговаца,

описује краља као „бекрију“, „коцкара“, „курвара“ и „незналицу“. По оцени преког суда Бољевчани који и сами воле кафане и коцку и посебно су криви јер су, подсмевајући се Валакоњцима, ове изазвали да поново узму оружје које су иначе предали. Такође, они су својим причама и подстрекивањем изазвали Кривовирчане да се одупру комисији за прикупљање оружја. За све ово, а нарочито за организовано прикупљање побуњеника у логору на Честобродици највећу кривицу и одговорност има вођа целог овог метежа поп Маринко Ивковић. На суђењу је поп Маринко тврдио да је био принуђен да приступи побуњеницима јер није имао куд, пошто су му сејмени претили убиством. Сви сведоци су поп Маринка означили као главног вођу бољевачког краја, са чиме се он није сложио. И поред тога што је у почетној фази буне ухапсио представнике бољевачких власти, он је испољавао све већу попустљивост у складу са схватањем хришћанске хуманости. Директно је помогао да ухаћени начелник зајечарског среза Вићентије Бешевић спасе главу. Симо Живковић даје овакав опис његове личности: „Он је умео да изговори јаку беседу, да повуче масе красноречивошћу и пламеном речитошћу... Мане једног човека, који је школован за свештеника, а постао је један од вођа буне, понајвише су упадљиве када се прати понашање Ивковића на Честобродици. Он четири дана логорује на домаку војних магацина пуних муниције код Св. Петке, али као да није могао да пређе границе свог црноречког округа. (Света Петка је припадала параћинском срезу, ћупријског округа). Из њега проговара поп када за овај невојнички потез говори да није напао „јер би пало много крви и од једне и од друге стране“.

Живковић процењује да су се чланови главног одбора Радикалне странке фактички дистанцирали од побуњеника, а то значи да су и попа Ивковића „пустили низ воду“ и зеједно са Пашићем побегли у иностранство. Сви чланови главног одбора који нису успели да се склоне, похватани су. Један од њих, Коста

Таушановић, изјавио је да је „Тимочка буна лично дело попа Маринка Ивковића“. Раша Милошевић је рекао да је поп Ивковић вођа буне, „док главни одбор не зна ништа о буни“. Живковић је навео да је поп Ивковић пред стрељање имао „најбоље држање од свих првака Тимочке буне“. Својим уплашеним друговима на путу из Књажевца за Зајечар, после хапшења је рекао: „Чега се ви бојите? Казниће вас мање – више хапсом и робијом, али за главе се не бојте! Колац ћу омастити ја и народни посланици, јер ми смо ваше главе.“ Додајмо још и ову оцену С. Живковића: „На суђењу је био прибран, није никога оптуживао, нити се изговарао на друге, што су до отужности радили скоро сви оптуженици пред преким судом. Достојанствено држање овог човека, тек ушлог у средње године живота (35), свештенички смиреног, изазивало је, по речима Д. Илића, поштовање и самог Драгомира Рајовића.“

Љубомир Дидић, трговац из Сокобаље, је главни покретач и лидер буне у сокобањском крају која је, захваљујући њему, кренула пет дана након одрицања грађанске послушности у Бољевцу. На Драгутина Илића, који је писао о побуњеницима, Дидић није оставио добар утисак због скромног физичког, боље рећи ђифтинског изгледа, иза кога се крију „чврста воља и посебна упорност“. Био је посланик сокобањског среза и један од оних појединаца „који су живели с народом и знали га“ али „његова интелигенција није била оплемењена великим школовањем и читањем већ је природна и практична“. Према оптужници која је прочитана на суђењу, он је имао писмену дозволу главног одбора да подигне буну, али изгледа да такав материјални доказ није постојао јер би био још боље искоришћен за оптужбе чланова главног одбора. Јасно је само то да Дидић није смео да крене у буну док се не сазна да је краљ суспендовао устав, што може да буде главна инструкција главног одбора. Због оклевања Дидић је у Сокобањи изложен бојкоту. Његови пријетелји, познаници и сељаци које је познавао нису више

хтели да га поздраве на улици и нико више није пазарио у његовом дућану. Колико је Ивковић предводио буну на поповски начин, толико је Дидић то чинио на трговачки. Консултовао се са Станојевићем и другим појединцима и сви му саветовали да се уздржи, али када је шурак попа Ивковића, Добросав Петровић, дошао у Сокобању, Дидић га је поздравио само једном речју: „Знам!“ и буна је у сокобањском округу почела 25. октобра 1883. године.

Поновила се иста ситуација која се догодила у Валакоњу. Љуба Дидић је заједно са обвезницима народне војске из села Саселца дошао код среског начелника од кога су заједно тражили оружје које су већ предали. Овој виолентној скупини придружили су се и грађани Сокобање и војници народне војске и побуњеници су дошли су до свог оружја.

Ненавикнути да буду без пушке у кући, они су желели да се учини све само да опет имају своју хранитељицу живота уз себе. Побуњеничка стихија у Сокобањи је кренула својим путем. Ратнички поклиц мешали су се трубама, добошима и звоњавом са црквеног торња. Дидић је, хтео не хтео, био у расположењу правог лидера. Са пиштољем у руци он је запретио среским чиновницима, испразнио касу, пустио затворенике, а среског капетана и поштару затворио, пошто је поставио јаке страже и наредио да се онеспособе телеграфске везе. Затим је, истога дана, 25. октобра, формирао одбор чији су чланови добили одређена задужења. Захваљујући брзом реаговању и доброј организацији обвезници народне војске 1. и 2. класе били су упућени на положај у Бањској клисури. Затим је Дидић ступио у везу са побуњеницима у Књажевцу захтевајући да му пошаљу појачање у људству и барут. На основу обимне грађе преког суда може се разумети да је Дидић члановима одбора предлагао да се новац из касе среског начелства употреби на куповину оружја, да се роба из свих радњи конфискује, укључујући и његову, али чланови одбора све то нису прихватили.

Као и у другим сударима стајаће и побуњене народне војске резултати су и у сокобањском крају били поразни за побуњенике. У директном, фронталном сучељавању проговорило је боље оружје, а срце и храброст нису могли да ураде много. Стајаћа војска је била много бржа, увежбанија, а њено оружје имало је много већи домет и прецизност. Народна војска се разбежала на све стране, а Дидић је остао усамљен и изолован. Без његовог знања формиран је „одбор за повраћај мира“ у који су ушли многи учесници буне, али не и Дидић. Било је јасно да ће се мир повратити преко многих мртвих глава, а у сокобоњском крају под бројем један била је Дидићева.

Већ 27. октобра усамљен у свом крају он одлази у Црну Реку, али је и тамо по истом концепту надмоћности све већ било окончано. Ипак са својим следбеницима успева да добије један батаљон народне војске из Књажевца. Пошто је сокобањски одбор „за повраћај мира“ већ ступио у преговоре са стајаћом војском, Дидић је морао заједно са књажевачким батаљоном да оде у Књажевац. Сокобањски одбор прихватио је све услове које је диктирао мајор Јован Атанацковић. Дат је и рок за безусловну предају оружја, и главнокомандајући генерал Тихомиљ Николић је наредио хашпење ових побуњеника. Посебно као вођа истакнут је трговац Љуба Дидић, па је помоћник начелника у Књажевцу послао потеру.

У међувремену Дидић је, спасавајући главу, поступио трговачки. У селу Балинци најмио је Цветка Јовановића да га проведе до границе како би побегао у Бугарску. Међутим Јовановић је успео да му отме револвер, затим је одбио дукате које му је Дидић понудио и предао га полицијским властима. Забележено је да је, после неуспелог покушаја да побегне, рекао: „Е, није вајде, суђено ми је да главу изгубим.“ Суђење је због обиља података о његовој делатности у току буне трајало кратко – пола сата. Тако је Љуба Дидић осуђен на смрт 6. новембра, а већ сутрадан је био стрељан. На губилиште је изашао заједно са Петром Милошевићем,

командантом 4. сврљишког ботаљона народне војске са чијим припадницима је учествовао у бици на Дервену, и са Ристом Ђусићем, послаником. Пред стрелачки stroj Ђусић је изашао пијан, са оканицом ракије и свећом у рукама за растеривање страха и спас душе. Дидић и Милошевић су се држали чврсто. Дидић после плотуна није одмах пао, већ је накнадно докрајчен. Да ову повест о његовој судбини завршимо цитатом Симе Живковића: „Дидића је напустило грађанство које је водио, а ухватило исто оно сељаштво и предало преком суду за које се борио.“

Трећи непосредни вођа Тимочке буне, Алекса Станојевић, није био захваћен синдромом трагичног народног јунака какви су били многи у нашој историји. Напротив, преживео је буну коју је најбоље и најинтелигентније водио на свом подручју. Побегло у Бугарску и стигао да у својој 92. години, после плодне политичке каријере постане и члан Народног фронта 1945. године. Умро је у својој 94. години. Живковић је оценио да је Станојевић „поред дуговечности био човек велике вештине и промишљености“. Иако најугледније име у књажевачком округу и целој Тимочној Крајини, он је у свим службеним документима прво место препуштао другима. Био је тврд завереник који није остављао трагове за собом и који је тајну Тимочке буне однео са собом у гроб. (Она се вероватно састоји у везама радикала са руском обавештајном службом Охраном).

У току Тимочке буне, он је 26. октобра „организовао групу грађана да брани барутни магацин од бунтовника!“ Затим је постао привидно мање значајан члан „Привременог одбора народне управе за округ књажевачки“, касније назван „Привремени извршни одбор“. Деловањем Аце Станојевића, најбољег ученика и следбеника Николе Пашића, то тело је узело власт у Књажевцу на генијалан начин – уз помоћ актуелне власти. Наиме, полицијске власти, тачније капетан Митар Ковачевић је захтевао, шта би друго у непосредној опасности од побуне, чување барутног мага-

цина. На његов захтев окружни начелник је у том циљу грађанима предао пушке да би тај магацин чували. Када су се сељаци и припадници народне војске сакупили из околних села, никоме више није падало на памет да слуша капетана и начелника већ Станојевића, Михајла Веселиновића, Љубомира Божиновића и Никољу Павловића. Без икаквог отпора бунтовници су заузели начелство и запечатали касу, а капетан Ковачевић није дигао барутану у ваздух како му је од стране начелника наређено, већ је наредио, да би се створио привид његове иницијативе, мобилизацију народне војске. Изгледало је да је власт наредила покретање народне војске која је пошла у отворену побуну. Ко сада да замери Ковачевићу који народну војску на прописан (али и самовољан начин) позива у помоћ против бунтовника. Иза свега тога стоји Аца Станојевић, који вуче конце из позадине. У тој бирократско – правној ујдурми и комедији без проливања крви освојен је цео барутни магацин и два топа. Књажевачка побуњеничка војска је деловала као прецизни механизам. Свако деловање актуелне власти је било блокирано, исхрана војске у потпуности регулисана, упућена је помоћ осталим побуњеним подручјима, велика војска сакупљена на три пункта или логора на подручју књажевачког округа. Но и поред свега „књажевачка војна организација као и побуна овог округа је доживела војни пораз на Вратарници 30. октобра. То што је борба трајала седам часова је последица боље војне организације побуњеника овог округа. Међутим, ипак се показала уобичајена војна премоћ стајаће војске.“

Даље Сима Живковић овако процењује активност Алексе Станојевића у току побуне: „Алекса Станојевић је активан и у пропагандном смислу. Шаље гласине, пише објаве, упућује локалне интелектуалце у европску политику. Говорио је учитељу Воји Антонијевићу из Велева да је Русија на страни побуњеника. Према његовим војним комбинацијама Русија би преко Бугарске ушла у Србију ако би се Аустроугарска умешала у наше ствари. Тражио је 29. 10. од команданта Тимочке дивизије да му преда Зајечар мирним

путем. По слому народне војоке код Вратарнице побегао је са Веселиновићем у Бугарску... Потера за Станојевићем није успела. Њен вођа, писар Атанасије Аранђеловић је погинуо „код механе вратарничке, где је потом го, наг нађен.“

Преки суд је делатност Алексе Станојевића оценио као најопаснију, не само за Тимочку Крајину већ и за целу Србију. Он је погрешио само у томе што није на време набавио најсавременије оружје. Преки суд га је осудмо на смрт. Он никада није молио краља да му опрости. „Замерено му је што је чланове Главног одбора странке обавештавао о припремама за буну и о стању у Тимочкој Крајини... Он се последњи дигао а први побегао. Доживео је пету деценију XX века док су његови другови своју животну путању прекинули 17 година пре почетка XX века. Био је паметан и вешт, али није ни победио ни мученички завршио. Ако је етнопсихолошка особеност Источне Србије према Шумадији највише изражена у хладном и рационалном, онда је он прави, расни источносрбијански културни тип. Међутим, његови земљаци М. Ивковић и Љ. Дидић због мученичке смрти и доследног поштовања својих идеја подсећају нас на Шумадинце од Првог српског устанка до Тополске буне. У томе је... сва релативност, произвољност и нетачност регионалних и психолошких одређења људи једног краја.“

ЗАВЕРА У ЕМИГРАЦИЈИ

Иако превасходио политичар, Пашић је често био принуђен да поступа као револуционар како је желео покојни Светозар Марковић, а био је у близини оних који су били кадри да за пресецање политичких чворова употребе насиље, а за жртве и неуспех осевту. На већ поменутом збору радикала у Крагујевцу Пашић је рекао, између осталог, да је све што је његов друг из студент-

ских дана, социјалиста Светозар Марковић, урадио као борац за народна права, уродило плодом. Народ је, како наводи Васа Казимировић у својој књизи,³⁶ одговорио на свој православно, традиционални начин: Бог да му душу прости! Пашић, поред тога, мање греша од својих сарадника и отворених непријатеља због тога што је био неуморан радник. С њим се, како је истражио Казимировић, могао поредити само његов директни ривал у напредној странци Милутин Гарашанин, који је чак спавао у својој канцеларији. Све то још не показује оно друго лице Пашићево које је, хтео не хтео, морао да има.

Основни радикалски поклич који је Казимировић вешто издвојио из Пашићевог говора у време избора пред буну 1883. г. био је у ствари претња, али тако смишљена и формулисана да су се од ње преостали малодушни гласачи могли пробудити. Пашић је позвао српски народ не само да гласа за радикале, већ је поставио и питање да ли ће „хтети, да ли ће ко смети да гласа за Фрању Јосифа!“ С друге стране краљ Милан се од почетка Пашићевог успона према њему понашао управо заверенички. (Истовремено он се у Београду и Бечу више састајао са аустријским послаником Кевенхилером и аустроугарским министром унутрашњих послова, грофом Калнокијем, него са својим председником владе.) Краљ је 1881. г. сменио митрополита Михајла, такође човека из Источне Србије, директно оптужио Пашића и радикале за покушај атентата од стране Илке Марковић која је у затвору нађена задављена пешкиром, а њена саучесница затечена обешена у затворској ћелији. Уместо оптужбе „белосветског терористе“ Пашића, сумње у оправданост краљевих метода разрачунавања са политичким противницима и актуелном опозицијом расуле су се по читавој Европи.

Због краљеве грубе репресије на удару су били припадници радикалне странке. Схватајући да се радикализам увукао и у просвету, краљ је преко министарства просвете отпустио многе учитеље и професоре, а многе школе оставио да чекају нова постављења.

Краљ Милан је и самог Пашића покушао да компромитује у Бонтуовој афери када је овај, Пашићу сумњиви Француз, подмитио чланове напредњачке владе, изнудио врло повољне (и неправедне) услове експлоатације будућих српских пруга, а затим банкротирао, али је тај његов покушај остао врло провидан.

Пашић је заобилазним путем, преко Калафата, стигао у Видин новембра 1883. године. Најважнија је његова намера да и он учини нешто слично у обрнутом смеру. Да из сада слободне Бугарске изазове са својим добровољцима, који су третирани као емигранти, побуну и свргавање краља Милана. Иако му руски агент у Бугарској није изразио подршку, сматрајући Пашића револуционаром, он се никада није одрекао Русије. Али га је тај исти руски човек, мудар као и Пашић, упутио на митрополита Михајла који је, прогнан од краља Милана, био у Рушчуку. Пашић је то прихватио иако се пре три године разишао са митрополитом јер овај није дозволио парастос у затвору у коме је умро познати борац за народна права из Копривнице код Неготина, Адам Богосављевић.

Иако је кнез Александар Батемберг, бугарски владар германске крви, могао да гледа свакојако на присуство Пашића, председник бугарске радикалне странке Никола Сукнаров остаје доследан својој оцени да је Пашић човек коме треба пре свега на људски начин помоћи, заштитити га и сакрити кад треба. Захваљујући њему и Пашићевом зету Ристи Иванову, који је иначе био српског порекла, аустроугарски агенти у Бугарској (Белоградчику, Софији и Видину где су се Пашић и емигранти кретали и окупљали) не успевају да ишчупају ни једну једину реч која би потврдила Милојевићево извешће о завери. Разуме се, то није у потпуности њихово дело. Најтврђе језгро српске емиграције, некадашњи кримски и макрешки добровољци и њихови млађи наследници знају само да пуцају и кољу, тако да без наређења нико није умео да отвори уста. Зна се ко у таквим пословима може да говори и пише – Никола!

Као некада Илија Гарашанин, који је са разним стратезима и поверљивим људима правио планове за ослобођење Срба изван Србије, Пашић је са митрополитом Михајлом и са својим „верним“ Владом Милојевићем договорио план о довођењу Александра Обреновића, сина краља Милана, или црногорског кнеза Николе или Перта Карађорђевића на српски престо. Другим речима скована је завера против легитимног краља Србије Милана Обреновића. О тој одлуци Милојевић је требало да обавести Јована Ристића, наступајуће политичке личности у земљи, која се све више удаљава од краља и његових метода. Но, Милојевић је по доласку у Београд одмах све доставио краљу Милану, спасао се пасјег емигрантског живота, добио службу и краљево поверење.

Пашић је стекао још једно велико искуство. Сазнао је да има људи којима је свеједно како ће губитак части да тумаче његови потомци. Он успева преко ново-садске штампе и превода на седам језика да саопшти Европи да је главни циљ краљеве страховладе физичка ликвидација опозиције.

У листу чије је име везано за место смрти Светог Саве – Трново, „Трновској конституцији“ Пашић, као да је негде у Шумадији, пише да се жртве тимочке буне морају осветити „јер Србин не може да живи без ње“ (освете). „Српска национална идеја је ослобођење и уједињење свих Срба у једну државу и формирање Балканског савеза племенски сродних раса...“ Из овог чланка се види да је Пашић знао за значај историјског континуитета, јер понављање исте или сличне ситуације из прошлости, која се пред очима свих претвара у трагедију, може се ублажити или избећи, ако се та прошлост познаје... У време када је Пашићева глава била уцењена на 2.000 дуката, он пише да ни несрећни деспот Ђурађ Бранковић ни Ђорђе Бранковић нису ни у највећој невољи давали толика права Аустријанцима у Србији како је то учинио краљ Милан. Све се то дешавало 1884. године, када је Пашић са емигрантима намеравао да преко Гајтан планине и Великог Извора

уђе у Србију и подигне устанак. На вест да је српски дипломатски представник напустио Бугарску, да је краљ Милан тражио да се емигранти удаље са границе и да је избио погранични инцидент на Брегову, Пашић одустаје од плана. Међутим, месец дана касније, у јуну исте године, он поново позива српски народ да збаци краља Милана.

СРБИЈА КАО ПАШИЋЕВА ЗВЕЗДА ВОДИЉА

Јавност је у Србији о делатности емиграције и Пашића обавештавана и преко аустроугарских агената и накнадно убачених појединаца који су преко поверљивих људи позивани као организатори планиране побуне. По оцени В. Казимировића она је оштрином Пашићевих позива на свргавање обреновићевског режима била изненађена. Употребљена терминологија у разним Пашићевим писмима и чланцима потпуно је прилагођена краљевом начину изражавања који је и самога себе, по сведочењу Сфорце, називао пробисветом. Драгомира Рајовића, новог председника скупштине, који је по окончању буне био председник преког суда у Зајечару, назвао је убицом који у правој демократији никад не би био изабран на тако одговорно место. Поред тога Пашићу, је као интелигентном политичару падало тешко што је наследио стање разних нужних компромиса који се јављају у уставно – правно нестабилним државама. Поред веће опрезности према људима од његовог поверења, он ће морати да подноси и размишља о комбинованим четата шверцера и харамџија који су добили улогу страначких људи и патриота. Искуство са таквим људима му је помогло у стварању најбољег старешинског кадра у српској војсци и сузбијању криминала у подношљиве оквире.

Да би смо били сликовитији навешћемо један цитат из књиге В. Казимировића који се односи на други

покушај побуне у Србији крајем лета 1884. године: „Што се тиче Пашићевог плана да са емигрантима пређе границу и у Србији запали ватру устанка, ни од тога није било ништа. Све је опет једном (вероватно – „још једном“ – прим. аут.) одложено и – завладало је затишје...“

Група Младена Цековића Драгановића, која је по свему судећи убила књажевачког писара у Вратарници у току буне, прешла је границу управо у време тог затишја и после пушкарања убила попа Вељка Спасића у непосредном залеђу Вратарнице. Према Интабулационом протоколу општине Зајечар, зајечарски трговац Петар Недељковић преузима део имања Младена Цековића из Заграђа на име дуга који није исплаћен. Према истом протоколу поп Вељко Спасић уступио је на име позајмице 6.593,00 динара Вељку Јанчићу из Вратарнице. Запис дуга и попис целокупног имања у службени протокол уведени су пре буне. Вељко Јанчић се у грађи о тимочкој буни помиње као емигрант. После убиства попа Вељка Спасића ова група емиграната проналази само део новца и са једним рањеним Великоизворцем у кога је пуцао свињарски трговац и члан напредњачке странке Нешко Тошић, сасвим мирно гази плитак Тимок испод брда Бездет у Вратарници и поново прелази границу.

У децембру исте године овакви покушаји потпаљивања ватре имају на кратко више изгледа. Пашићев заштитник Сукнаров постаје министар унутрашњих послова, а зет Иванов шеф софијске полиције. Пашић позајмљује новац од њих за трошак и храну 3000 емиграната Срба и 1000 протераних Црногораца под командом војводе Пеке Павловића. Затим Сукнаров бива смењен али је сакупљено 1000 пушача и потребне муниције. Према Казимировићевом истраживању министарство унутрашњих послова Аустроугарске зна да се 16 сандука оружја и муниције налази у пиварској радњи српског емигранта из Зајечара, Ђорђа Лазаревића, који се производњом и продајом пива бави у Видину. То је у великој мери омогућио и Коста Марин-

ковић, каменорезац из Ваљева, који је издао Пашића. Бугарска полиција није пронашла оружје јер је оно склоњено на самој граници, у српском селу Браћевац. Буна је планирана за књажевачки округ. Притисак бугарске полиције и краља Милана који захтева да се уклоне емигранти са границе све су јачи. Пашићеве дилеме постају све веће. Он не жели са Батембергом и његовом војском, али са његовим противницима жели унију Србије и Бугарске, после свргавања оба „немска“ краља. Пролазе месеци мучног ишчекивања. Да ли са 4000 Срба и Црногораца ући у Србију или остати у Бугарској у бекству од бугарске полиције, у гладовању и очајању?

Војвода Пеко Павловић је препустио одлуку Пашићу, Пашић препушта одлуку већини. Ако су сви да се иде у Србију, иде и Пашић. Већина се одлучује за одлагање, упркос незавидној ситуацији. И Црногорци тако мисле, осим Јанка-Јола Пилетића. Он је свима рекао у брк да су кукавице. Није ни најмање уважио Пашићеве разлоге да се у време ратне опасности управо из патриотизма не сме ићи у буну. Избила је свађа. Јанко Јоле је позвао „на мегдан јуначки“. Отац Ђорђа Лазаревића, Риста, у чијој је кући у Видину држан овај састанак, запретио му је да ће га „голим рукама избацити кроз решетке на прозору“. Кад Пашић и Пеко говоре, један такав пезенвек (сводник, покварењак) треба да ћути...

Из писма које је након тога Пашић упутио краљу, реагујући пре свега на присаједињење Румелије Бугарској, види се да је Пашић поступио мудро и промишљено. Не кријући да је српски краљ тиранин, ипак бира начин његовог уклањања. Присаједињење Источне Румелије догодило се 6. септембра 1885. г. – овај састанак је одржан дакле у потпуно измењеним условима које је Ђорђе Лазаревић у „Политици“ од 18. 8. 1926. г. означио као „гром из ведрог неба“. Пашић је, како смо видели, успео да избегне расцеп у емиграцији. У свом писму српског суверена не ословљава са „ваше величанство“, већ само са „краљу“, као да га оставља самог са том титулом. Ако је Бугарска ушла у Румелију, ево

прилике да Србија без оклевања уђе у стару Србију и Македонију. „...Ми у таквом времену обустављамо сваку радњу која је управљена да Србију ослободи од унутрашње тираније и да освети невино проливену крв братску и стављамо се вама на располагање уколико нам положај допуштао буде...“ Порука је јасна: изнад тираније и политике је потреба Србије да не остане у скученим границама јер свој положај, важне путеве и свој опстанак не може да брани као било чија провинција.

Црногорци под командом Пека Павловића су потом напустили Видин у жељи да се боре за Румелију, али када је избио српско – бугарски рат, они су одбили да се боре против Србије. Јоле Пилетић је био само доказ да су краљ и напредњаци успели да се веома добро организују у одбрани од радикалске опасности. Пилетић је био у ствари шпијун краља Милана, гори од „пезенвека“. Његов позив на двобој „кукавицама који не смеју да пређу границу и дигну буну“, био је смишљен изазов који би емигранте и радикалско вођство довео право пред пушчане цеви сакривених жандарма на српској страни. Они су били преобучени у сељачка одела и под командом Милутина Гарашанина. Но, Пашић се није дао преварити. Пилетић се вратио у Србију и мада није успео да на овакав начик убије или ухапси Пашића, он у Београду добија место среског писара. Након тога Пашић је у српској јавности оптужен да на рачун бугарских услуга у свргавању краља Милана жели да Македонију уступи Бугарској. После свршетка рата Пашић је могао документовано да докаже да је у Бугарској управо прогоњен јер је својим домаћинима, Бугарима, оспоравао право на Македонију.

У већ поменутом, свакако историјском писму краљу Милану, он, разуме се, директно не оптужује краља за тиранију (индиректно сасвим сигурно), већ напредњаке, указујући да је у новој ситуацији једино разумно да српска војска уђе у Стару Србију и Македонију, пошто су Бугари ушли у Румелију. Пишући Сукнарову Пашић је оставио необорив документ свог визионар-

ства. (Гарашанин је то писмо забашурио и није га прочитао на седници народне скупштине иако је, како је установио Васа Казимировић, то одлучио). Пашић је, наиме, јасно знао шта је главна опасност за све балканске замље које су се поново рађале између чекића и наковња својих жеља и реалних могућности опстанка. Он није веровао у добре намере уједињене царевине, Аустроугарске, јер је реметила равнотежу у сталној тежњи да се шири према истоку. „Напоследку“, пише Пашић, „много је боље, сигурније и слози балканских народа ближе, кад би Србија ишла са Бугарском против Турака, но да иде са Аустријом против Турака...“ У тим часовима Пашића је, као и доцније, ретко ко разумео. Протеран је најпре у Русчук, а затим у Румунију. У једном другом писму, насталом 1885. г., Пашић замера и Бугарима јер су, како он каже, спекулисали у помоћи српским емигрантима, а искрено и братско расположење према Србима је изостало. У вези с тим Васа Казимировић закључује: „И краљ Милан и Милутин Гарашанин, на које у првом реду пада одговорност за рат са Бугарском, били су се потпуно оглушили о једну исправну политичу идеју – да се балканским савезом оствари ослобођење свих од Турске подјармљених народа...“

Од свега је најинтересантнија улога Аустроугарске у српско – бугарском рату 1885. г. Какав је интерес она имала, будући да су владари обе земље били њени људи? Ствар је врдо проста. Није се она руководила опасношћу нарушавања привржености Батемберга и Милана Обреновића. Хтела је она много бољи резултат који би ушао у непробојан оклоп традиције – стварање мржње и ривалства између два народа (краљ и кнез су били ионако само шаховске фигуре) по старој девизи: *devide et impera* (завади па владај). Што се Пашића тиче он је прозreo ту игру и у писму из октобра 1885. г. које је, по претпоставци Васа Казимировића, наменио руском амбасадору у Паризу, он сматра да оба владара који раде против словенске ствари треба збацити, а уколико се не жели рат због Румелије

треба вратити „status quo ante“. Пашић не жели руском силом увећану Бугарску (ни санстефанску ни нову која се ствара са Румелијом) јер кључ словенства на Балкану је Србија (због два путна правца) без које се ни Бугарска не може одржати. Без лажне скромности Пашић је отворено написао да су се прилике на Балкану, у оквиру словенства и балканских односа, одвијале „како сам предсказивао да ће се развити... Мојим речима и писмима није се поклонила пажња.“ То је било пре протеривања у Рушчук, а затим у Румунију. У тим тешким тренуцима помогли су га удовица књижевника Љубена Каравелова, иначе Српкиња, и бугарски словенофил Аксентије Аксентијевић. У Румунији је Пашић био у још већој опасности јер је аустријско посланство у Букурешту тражило његово хапшење. Али Пашић је и спретнији и срећнији од Бабе Новака, кога су као заслужног ратника на Балкану трансилванско – молдавски сецесионисти на овом истом терену 1601. ухватили и живог испекли. Прогоњен као звер Пашић се скрива у Добруци, код руских пријатеља из студентских циришких дана. Остали емигранти који су такође протерани и остали без средстава за живот, били су изложени глади и понижењу, убиствима чијим убицама није суђено, јер нису били држављани Бугарске. Сам Пашић је оставио своје запажање да су емигранти опстали врло добро у „шопском насељењу“ које „симпатизира Србима“. У тим тренуцима прогнани митрополит Михајло је, колико је могао, поред Словенског комитета и Бугарина Аксакова, помогао емигрантима. Сам Пашић је признао да није смео да изађе пред њих јер је руска помоћ коју им је обећао изостала.

У исто време у Србији је извршена мобилизација, а српска скупштина у октобру 1885. г. доноси одлуку да се Бугарска нападне. Гроф Калноки је Кевенхилеру у Београд послао телеграм у коме се краљ Милан уверава да „може рачунати на наше пријатељство“. Интересантно је држање Русије у тим данима. По Војиславу Ј. Вуковићу чије наводе користи В. Казимировић,

Батемберг је телеграфисао руском цару о својој намери да присаједини Румелију јер зна да руски цар воли бугарски народ. Цар је одговорио: „Зато што волим бугарски народ, не одобравам оно што сте учинили.“ Да ли је Пашићева активност у Бугарској и Румунији допринела овом ставу руског цара. Можда. Сигурно је нешто друго: често није довољно да било ко буде краљ, председник, или политичар уопште да би се уистину и разумевао у политику. Милан је повео рат сматрајући да иза Бугарске стоји Русија, а не интрига Аустроугарске, уверен да ће Бугарску врло брзо победити. Према сазнању В. Казимировића краљ Милан је уочи рата био опседнут „правом манијом гоњења“. Ратом је хтео да збрише и своју несигурност и силазну линију свог ауторитета и емигранте и Пашића, о коме добија аустријске извештаје да спрема атентат на њега. Успешним ратом против Бугара победио би он, а не Пашић. Што је кобније за његов иначе скроман политички менталитет, његова звезда га води у ропство које он доживљава као судбину. „Србија мора или постати аустроугарска покрајина, или пак територијално повећана...“

Трећег дана рата, 19. новембра 1885. г. краљ Милан је пао на испиту и као ратни стратег. Док је трајала битка на Сливници која, како тврди Казимировић, није била изгубљена све до момента када је до краља допрла вест да је један бугарски одред ушао у неко село иза линије српског фронта, он је изненада донео одлуку о повлачењу према Пироту. Пораз је био неизбежан. Како према писању Слободана Јовановића наводи Казимировић, краљ је уочи слома рекао: „Не могу овде остати, нећу да ме Пашић и другови његови воде везаног кроз Софију.“ Истина је да би такав тријумф, по заслуги, Пашић бар у часовима очајања, пожелео у Београду. Никако у Софији.

ПОСЛЕДЊА КРАЉЕВА ОФАНЗИВА

Узрок прогона Пашића из Бугарске у Румунију лежи у чињеници да је Пашић одбио понуду кнеза Батемберга да се са емигрантима укључи у бугарску војску која се најпре брани од напада, а затим наступа на српској територији (зауставиће је аустроугарски ултиматум). Режим у Србији се не сме обарати страном силом, то може само српски народ. И Пашић сматра да је рат био братоубилачки, али је његова процена да је, како се изразио, неискусна бугарска војска победила „због нискости и неспособности“ људи на српској страни и због тога што је малобројна српска војска „ћораво руковођена“. С друге стране Пашић је веома оштар према Бугарима тврдећи да је о овој земљи Европа чула „када им се (Бугарима) слобода поклони“. То, разуме се, није бугарско гледиште, па ће касније балкански савез и због тога бити велики подвиг.

Пашић, после рата, не жали труда да до краља доспеју његова права схватања и тумачења протеклих догађаја. Краљ је прочитао сва његова писма али му сујета није дозволила да уважи било које становиште свог противника. Иако је можда схватио да као суверен Србије неће дуго издржати, он се одлучио на нови ударац Пашићу. Измириће се са радикалима у земљи, који су чамили у његовим затворима. Не и са Пашићам и емигрантима.

У децембру 1885. г. краљ је лично посетио Перу Тодоровића, са којим је својевремено Пашић основао радикалну странку, који је био затворен у калемегданској тврђави. Рат са Бугарском је назвао пренагљеним, а од радикала у земљи очекује да помогну спасавању образа Србије. Пера Тодоровић је прихватио све краљеве жеље. Четири дана касније, 1. јануара 1886. г. сви осуђени радикали су помиловани, осим емиграната и Пашића. Тодоровић је прихватио краљеву идеју да се радикали и напредњаци споразумеју и формирају коалициону владу. Одржана је конференција представника

некада супротстављених странака. Мада краљевом руком ослобођена и оваква радикална странка, са дисидентом Пером Тодоровићем на челу, не сматра да ће до стварног помирења доћи. „Већина радикалских првака изјаснила се против споразума са напредњацима.“ Тако је Пашић, бар на кратко, победио и краља и свог политичког компањона Тодоровића, који је био уверен да добро ради. Штавише, ускоро је био искључен из странке. Нема политичког мира у Србији, о стабилности не треба ни говорити. Но, Пашић је био Пашић и према својим следбеницима не само према краљу Милану. Замерио је Раши Милошевићу због истеривања Пере Тодоровића из странке: „Ја сам претпостављао да ћеш узети на се улогу измиритеља, а ти уместо да мириш, чараш још више ватру...“ И сам је критиковао Тодоровића јер је зачетник расцепа у радикалној странци, а као њен некадашњи вођа, који и сада има пресудан утицај, одбија коалицију са непријатељском напредњачком странком.

Када је овај маневар пропао, краљ је покушао исти маневар са либералима. Пашић из емиграције саветује да се радикали не приближавају ни либералу Јовану Ристићу. За њега је „нишка опозиција“ и неокаљани радикализам „последња нада народа“. Како је Раша Милошевић забалежио, Пашић се надао и сматрао је да тако и народ мисли да се радикали неће „пољубити и загрлити са издајницима српског имена и српске државе...“ Но критикујући и Милошевића и Перу Тодоровића Пашић је, како се изразио Васа Казимировић, постигао да Тодоровић одигра двоструку игру. Пашић је, колико је то било могуће, преко њега остварио неки утицај на краља и долазио до информација о краљевим намерама. Но, Пера Тодоровић није био за тај посао. Убрзо је без остатка постао краљев човек. Но и краљ није постигао свој циљ: да, како оцењује Васа Казимировић, „преко Тодоровића придобије радикалну странку за сарадњу без неких већих уступака...“

Но краљ иде даље (према своме крају). Формирана је нова влада, са помилованим радикалима и већ

охлађеним династичким либералима, у јуну 1887. г. Практично, Пашићев наследник у земљи био је мајор Сава Грујић. У својству српског посланика у Русији он је у Петрограду примио Пашића. Грујић је тај сусрет описао сасвим поданички, али је тачно пренео краљу да Пашић нема намеру да се враћа у Србију јер не прихвата стање које су створили радикали у земљи. Пашић ни за длаку не одустаје од своје антиаустријске политике, тачније неприхватања политике покорности и постепеног губитка суверенитета пред великим суседом. За своје наследнике је казао, како се види из писма Кости Таушановићу из августа 1887. г., да су радикали „уложили у савез поверење народа к вама, а либерали поверење краља к њима“. Видеће се шта ће и ко изгубити у овом политичком рулету. „Да ли може“, закључује Пашић, „радикална странка да задржи поверење народа и још к томе да стече поверење краља?“ Ипак, сугеришући умереност, Пашић је преко оданих људи и писама захтевао да радикали што више сузбију либерале код краља. У вези с тим Казимировић с правом претпоставља да су радикалски прваци послушали Пашића, јер је либерално – радикална влада трајала кратко.

Нови избори у септембру 1887. године опет остварују радикалску већину. Јован Ристић по сваку цену хоће да и тај успех сведе на радикалску мањину у скупштини. Ништа ново у Србији тога времена. Радикали су оптужени да је њихов циљ рушење престола. Ако одступе од тог циља већину ће добити радикали Саве Грујића. Поред тога краљ је одбио да у састав нове владе уђе Коста Таушановић, човек од поверења Руса и Пашића. Сада је увеле и либерал Јован Ристић. Но и радикали мајора Грујића, такви какви су, схватају да могу да предузму само оно што им краљ допусти, а краљ је доведен у несносну ситуацију да не може баш све по његовом. Добија праве нападе беса. Пророкује „финансијски крах“, „револуцију“, види растућу анархију због деловања издајничке емиграције и Пашића, „порези се не утерују“, „буна се припрема“...

Све те бриге он саопштава Кевенхилеру јер као да у Србији нема коме да се повери. Мајор Сава Грујић даје оставку јер краљ није хтео да потпише један указ који је сам захтевао да прође кроза процедуру. И Никола Христић, дугогодишњи министар унутрашњих дела, чврста рука из тимочке буне је окренуо леђа краљу: „На његово величанство се не може нико ослонити...“ Краљ је најзад захтевао да се Милутин Гарашанин протера јер није хтео да буде српски посланик у Риму. Као председник владе 1888. г. Христић је изјавио да „нема тог нитковлука за који краљ Милан не би био способан...“

Тако је краљ остао усамљен у мишљењу да је Пашић издајник. Хтео не хтео, гледао је како Пашић у очима народа израста у легенду и епску личност. Пашић је био „паћеник“ у изгнанству који је и даље стрепео од нових пријатеља који би га, зарад каријере, олажавали код краља.

ПОВРАТАК И НОВЕ ЗАМКЕ И ТЕШКОЋЕ

У шестогодишњој емиграцији Пашић је установио два основна камена темељца будуће српске политике коју ће остваривати колико му прилике буду дозвољавале: постизање слоге балканских држава и, упркос свим менама расположења и интереса и географској удаљености, ослањање и савезништво са Русијом. Управо у својој 44. години живота, када је спашавајући голи живот први пут обријао браду да га аустроугарски агенти не би ухватили, Пашић је 22. фебруара 1889. године чуо спаносну вест: краљ Милан је абдицирао.³⁷ Абдикацији је протходио развод са краљицом Наталијом и отимање сина и престолонаследника Александра који је био са мајком у Визбадену. Отмицу је помогла аустроугарска полиција. Зима у којој се Пашић припремао за повратак у земљу, била је, према локалном

зајечарском листу *Тимочанин*, гласилу радикалне странке, врло хладна, тако да су многи остарели либерали и напредњаци поумирали, што се без увијања штампа као злурада белешка. Отапање страха и у таквој хладноћи тајних и осталих повратника из Бугарске је приметна. Већ у лето исте 1889. године један из групе Младена Цековића Драгановића, Радосав М. Контић, писар горњобелоречке, затим кожељске и на крају ласовачке општине, иначе Црногорац, отворено прети књажевачком начелнику Димитрију Вучковићу да ће га тужити суду јер је јавно изјавио да је Контић разбојник. Контић подсећа начелника да је он те клевете ослобођен „после 15 и по месечног тамновања“ на суђењу које је одржано од првог до десетог јуна 1889. г.

Иако је нова зора Србије била на помолу, лична несигурност, насиље, одметништва и освете шире се Србијом. Ђаво је дошао по своје. Упропашћавање дужника криминалним увећањем дуга и продаје имања „на добош“ због наплате дуга, изазвале су велики талас одметништва. У време када се Контић јавио у листу *Тимочанин* могла се у њему прочитати и вест о убиству урвачког свештеника у неготинском крају. Он је био убијен од разбојника, али је попадија успела уз помоћ комшија да рани бајонетом једног од нападача. Надметање у коришћењу веза и злоупотреба се распламсава. Тешко је установити да ли је траса будуће пруге од Књажевца за Неготин преко Зајечара уцртана у широком луку око целог горњег града само да не би прешла преко имања либералног посланика из Великог Извора, Ђорђа Генчића. Извесно је да *Тимочанин* доноси вест да се Генчић није одазвао комисији за откуп земљишта за трасу будуће пруге и да пруга није прешла преко његовог имања. У исто време у *Тимочанину* се разобличују полицијске методе разрачунавања са политичким аспирантима за власт. Полицајци у служби напредњачке владе названи су „буцоносци“ који су се у апсанама користили говеђим жилама и кесама са песком да се „на најгрознији и најсвирепији начин туку невини људи“.

Краљ је припремио своју абдикацију иза које се крила жеља да у сенци остане на политичкој позорници Србије. После абдикације објављен је састав нове владе коју је формирао Никола Христић. Краљ издаје манифест у коме саопштава да ће српском народу дати устав који и сам жели (а кога се иначе ужасавао) како га жели и сам народ. Устав ће гарантовати „уживање већих и ширих грађанских и политичких слобода“. Шеснаестог децембра 1889. године спроведени су избори за народну скупштину на којима је тријумф радикала био још већи: од 625 посланика у скупштину је изабрано 532 радикала, 95 либерала и само један напредњак. Затим је скупштина, после ситних измена нацрта новог устава, (којима је анулирана одредба краљеве тајне конвенције са Аустроугарском о праву ове земље да у одређеним приликама користи моравску долину), одобрила нови устав. Исти је од многих историчара тога доба оцењен као најслободоумнији од свих претходних. „Да парадокс буде већи“, пише Васа Казимировић, „уз краља Милана, овај устав којим ће почети своју владавину и краљ Петар Карађорђевић, потписао је један од најмрачнијих и најкрвавијих државника Србије – Никола Христић.“

Различита су тумачења даровања такве парламентарне слободе српском народу уочи абдикације. Ако је доношење тог устава његова заслуга (а формално јесте) зашто се повлачи? У марту 1889. г. је, истовремено са абдикацијом објављено проглашење малолетног Александра за краља уз именоване намесништва које ће до краљевог пунолетства обављати његове послове. Тако је тридесетчетворогодишњи краљ сишао са престола у корист тринаестогодишњег престолонаследника. Основана је претпоставка многих да је краљ очекивао расуло у земљи чији би се узроци могли приписати краљевим политичким противницима, због чега би се краљ апсолутистичким овлашћењима појавио као спасилац. У политици су често активности и агитације у спрези са неким народним тежњама доносили резултате. Пашић и радикали не седе скрштених

руку. Сада је бар привидно све лакше, јер су сви чланови владе, осим министра војног, били радикали.

Десетог марта 1889. г. краљ у оставци тражи од намесништва да се Никола Пашић помилује. Све формалности су брзо окончане и већ сутрадан је указ о помиловању званично објављен. Пашић је у Смедереву и Београду одушевљено дочекан, али је за свој сусрет са бирачима и народом изабрао Ниш. Најпре је допутовао у Зајечар где је, према Карлу Сфорци, обишао зграду окружног начелства где је 1883. г. био осуђен на смрт. Пре три године краљ је у Нишу очекивао споразум и измирење између радикала и напредњака, чиме би Пашић као политичка личност био трајно избрисан. Али се то није догодило.

Велики збор радикала у Нишу одржан је 9. јуна исте 1889. године. Пред радикалским посланицима из целе земље Пашић је иступио пошто му је у Београду враћено вођство радикалне странке, коју је са неколико својих истомишљеника и основао. Главну заслугу за нови парламентарни устав приписао је деловању радикалне странке. Захваљујући њој српски народ је најзад постао „ковач своје среће“, али је додао да „побеђени не спавају“, да се радикали не смеју одати немару и да предстоји „да се осигурају стечена права и слободе“. Нагласио је да треба подићи „народно благостање и просвету“. Србију треба припремити „да може одговорити свом задатку“. Нада се да народ неће дати свој глас „својим туторима“ и онима „који су доказивали да народ није политички зрео и да није достојан слободе и права самоопредељења...“ Заложиио се за остваривање доступних циљева, против демагогије. Но, убрзо ће доживети горчину од оних, по свему судећи осредњих политичара, које је пажљиво бирао краљ Милан, покушавајући да удари на снагу радикала. Но, Пашића није више ништа могло изненадити.

ДЕМОКРАТИЈА НА ПАПИРУ

И поред новог устава и абдикације краља Милана и присуства Николе Пашића у политичком животу земље, праву демократију је тек требало изборити. Самог Пашића „краљеви радикали“ и Сава Грујић покушавају у свакој прилици да доведу у подређен положај. То се осетило приликом обележавања петстоте годишњице косовске битке у Крушевцу и приликом миропомазања краља Александра I у манастиру Жичи. Пашић, који је хтео да се уместо напада на Бугарску 1885. године уђе на Косово, третиран је, по речима Васе Казимировића, безмало као обичан грађанин. Обруч клевета, дугогодишњих најгорих оптужби нису хтели да оборе аргументима сви којима је то ишло на рачун. Навикнут на још горе невоље, Пашић је отрпео и ово понижење.

Пред септембарске изборе, сигурни у своју победу, зајечарски радикали, преко свог гласила *Тимочанин*, ругају се не само „буцоносцима“ тј. напредњацима, већ и либералима, иронишући са њиховим „дебелим политичким капиталом“: мада су већ оматорили сада им бар „не клецају слабачка колена“ јер имају живе сведоке борбе за народ – своје дебеле трбухе. Двадесет девог августа 1889. г. *Тимочанин* доноси и белешку о три тимочка Брута. Први је Тутуновић, директор зајечарске гимназије коме се презриво саветује да му жена купи будилник који би га будио у скупштини кад заспи, ако наравно буде изабран. Други Брут је Јеша, директор неготинске гимназије, који је обећао да ће саградити цркву ако победи на изборима. Трећи Брут (који поодавно у очима радикала није само то) је либерал Генча, како га фамилијарно назива извештач, Ђорђе Генчић који ће доказати да на Балкану дувају само руски ветрови. Из *Тимочанина* се види да је Пашићева радикална политика допрла до сваког месног одбора. Акцент у говору учитеља Михајла Рашковића на збору у Трњанима је на значају договора

радикала који треба свуд спроводити. Супротно благотворности договора, како је подвукао Рашковић, је „гложење, раздор, интригарење“. То је оно што је радикалима непотребно.

Дошли су и избори за посланике народне скупштине, 26. септембра 1890. године. Од 117 посланичких места радикали добијају 102, либерали 15, а напредњаци, поучени катастрофом са прошлих избора, нису ни истакли своје кандидате. Према Казимировићу, многи су с разлогом замерили Пашићу јер је у парламентарној држави остварио једностраначку владавину. Али с обзиром на раније суспензије радикалне већине, овакви резултати су ипак логични. Пашић је био кандидован истовремено у Београду, Зајечару и Нишу и свуда је као кандидат радикалне странке добио апсолутну већину. Затим је изабран и за председника скупштине и председника београдске општине. Та дужност је, међутим, била замка да би од стране јавних и тајних противника у влади био одгурнут са главног политичког правца који је краљевина Србија као држава имала, а који је он најбоље познавао, стварао и следио.

Тимочанин је, после објављивања вести о тријумфу радикала и Пашића могао да саопшти Зајечарцима још једну новост. Министар просвете је „ставио у буџет свога министарства суму од 200.000 динара за грађење гимназијске зграде у Зајечару“. Пашић је или сам искористио свој утицај (што је мало вероватно) или министар просвете више није имао образа да се оглушује на оправдане захтеве Зајечараца да се реши проблем смештаја елитне школе у Зајечару, старе више од педесет година.

Иако је Пашића нова влада потискивала, брзо је схватила да само он може да разговара са Русима о хитној потреби Србије: наоружању. У зиму 1890. г. он путује у Петроград али не више као емигрант у излизаном оделу, већ председник скупштине и лидер радикалне странке, где за мале паре набавља 80.000 пушака, званих „берданке“ које су, по замисли самог Пашића, биле потребне за нову народну војску коју је требало обновити.^{37a}

ЗА ОБНОВУ ДРЖАВНЕ МОЋИ

У својству председника скупштине Србије, али и као личност, Пашић је имао утицаја и на остале политичке странке. На аустроугарску забрану увоза свиња реаговали су, преко својих гласила, либерали. Они су објавили Пашићеву изјаву да се са „више страна“ напада парламентарна владавина у Србији у „намери се врати старо неуставно време“. Мере против Србије по Пашићевом тумачењу су смишљене „да заплаше наш народ и да га принуде да напусти своју самосталну политику“. Истовремено Пашић не дозвољава информативну блокаду Србије. Раегује се муњевито. Српска влада плаћа добре паре мађарским новинарима за брошуру на немачком језику у којој је указано на штете које ће бити нанесене обема странама. Одјављена је објективна истина о узроцима притиска велике царевине на краљевину Србију. Аустроугарска је притиском желела да натера „малу државу“ на љубав. Поред тога министар трговине Коста Таушановић саопштио је аустроугарском посланику у Београду да ће српска влада уступити концесије Енглезима за градњу велике кланице у Нишу и да ће Србија своје производе извозити у Енглеску, Немачку и Италију.

Поред тога Пашић је извео велики политички маневар који је утишао и чак отупео оштрицу распаљених унутарстраначких страсти а истовремено указао Европи на принципијелне и непоколебљиве ставове Србије у њеном праведном отпору. На радикалном збору у Јагодини, по Казимировићу, који одређене и тачне закључке доноси на основу извештаја аустроугарског посланика, Пашић је припремио два састанка: тајни и јавни. На првом је пустио своје страначке другове да критикују, прете, галаме и да траже да се бивши краљ Милан као виновник овог неповољног стања за Србију, протера. Он није ништа рекао. Многи су тада погрешно закључили да је његово ћутање, у ствари немоћ, небрига, недостатак политичке инвенције. У том смислу преварио се и Радоје Домановић који ће

написати сатиру „Вођ“, алудирајући да је народ пове-
рио власт слепцу. На јавном скупу радикала, на коме
су били присутни заинтересовани агенти из многих
земаља Европе, Пашић, који је на првом тајном са-
станку само климао главом и гладио браду, једини је и
говорио. Истакао је да је Србија на војном пољу
„постиђена“, дугови њени су порасли, „чиновништво
искварено“, уместо управе Србија има самовољу
власти и преке судове, порез се купи „без рачуна“ (без
система), „Србија служи туђим интересима“ и у часу
краљеве абдикације је била на ивици народне про-
пасти“. Из свега тога проистичу задаци радикалне
странке: да се растерети народ од давања, да се среди
финансијско стање, „да ојача дух српства и слободе,
идеју ослобођења и уједињења подигне, српску моћ
обнови и излечи од тешких рана...“ Овакав принци-
јелан, слободан, изазован и неувијен наступ морао је да
остави жељени ефекат на целу Европу. Било му је пот-
пуно јасно да Аустроугарска притиска Србију не због
тога што је јака него што се боји своје пропасти с
обзиром да је у свој састав увукла велики број нација.
Поред тога Пашић је сматрао да ће краљ Милан пора-
зити самога себе, па је свака хајка на њега излишна.
Гласоговорници и присталице протеривања бившег
краља су заћутали.

Иако је о турском пореском систему могао да зна
само из прича, био је начисто да је Србија, између оста-
лог, после цара Душана, пропала због пореза који су се
множили и убијали народну лојалност према држави.
И турски порески систем који је у почетку био правед-
нији, временом се изродио у плачку и осиромашео
народ. Због тога на почетку рађања српске демократи-
је посебну пажњу посвећује смањењу дажбина...

Смишљајући своје политичке наступе европског и
светског домета, Пашић није имао времена да одгова-
ра на учестала писма која су у великом броју присти-
зала из његовог родног града Зајечара. Зајечарци су у
њему видели моћног и праведног државника и често су
му се обраћали, не увиђајући да Пашић има важнија

после од њихових новонасталих брига. Председник Зајечарске општине др Лаза Илић жали му се на начин набавке материјала за грађење војног утврђења и касарнских штала у врло присном, чак ироничном писму. Цигле и други материјал набављани су у Београду и то по врло високим ценама. Превоз тог материјала је још више увећавао ионако енормне трошкове. Очигледно, неко ко је имао монопол на испоруку материјала за Зајечар се брзо обогатио. Једино на то писмо, судећи бар по документацији ИА у Зајечару, Пашић је одговорио надлежном министарству, па је овако скупа изградња обустављена, а цигла је даље набављана у самом Зајечару.

У септембру 1890. године Пашић по други пут постаје председник скупштине Србије. Но, како то обично бива, Пашићев политички успех могли су отежати управо његови следбеници из пукe амбиције да делују на било каквом па и споредном колосеку, али против њега, мада је то био задатак опозиције. Јавила се сељачка струја на челу са Драгачевцем Ранком Тајсићем. Касније ће се показати да она није ми мало била случајна, а још мање аутохтона. Споља гледано, Тајсић је указивао на поделу: с једне стране је „гуњ и опанак“, а са друге „цилиндар и капут“, дакле сељаци су супротстављени грађанима. По Васи Казимировићу ова подела имала свој узрок у схватању младе грађанске класе да су „сељаци у Србији грађани другог реда“. Лоше схваћено порекло ових неспоразума између бивших сељака, који су сада у улози грађана још увек скоројевићски поимали свет и живот, и правог сељаштва изродио је велику политичку нетрпељивост радикала – сељака према интелектуалцима. Ранко Тајсић је био против школовања студената у иностранству одакле, по њему, долаза „још луђи“ него што су били, тражио је да се укину многа представништва Србије у иностранству у време када је изолација претила као болест. Дошло је до сукоба Тајсића и вођства радикалне странке. Иза Тајсића је, међутим, стајао један од старих радикала, Драгиша Станојевић, коме се касније у потпиривању

„гуња и опанка“ придружује и Јаша Продановић. Пашић је ове нападе својих следбеника хтео мирно да преброди и да сачува радикалну владу. Позвао је незадовољне, којима, узгред речено, нико није бранио да прихвате другачије одевање, како су то многи већ учинили, да јасно укажу на недостатке у раду владе и да преузму одговорност „за последице које могу снаћи ову земљу“.

Док је трајао напад радикалске фракције на владу, Пашићу је приступио и његов бивши противник из година Пашићеве емиграције, Сава Грујић (по оној латинској пословици да се људи као и времена мењају).

ПАШИЋ У УЛОЗИ ПРЕМИЈЕРА РАСКИД СА НАРОДНОМ ВОЈСКОМ

Под притиском Ранка Тајсића, председник радикалне владе Грујић, колебљив и неенергичан по природи, даје оставку у фебруару 1891. г. Пошто је влада пала, на сцену је ступио стварни лидер тобожње сеоске опозиције унутар странке – Драгиша Станојевић. Све што је на радикалским скуповима Пашић критиковао, Станојевић је понаљао у својим нападима, али је за главног кривца свих пропуста означавао Пашића. Свим невољама додао је још једну наизглед фаталистичку, а у ствари демагошку оцену, која подстрекивала хаос, да у Србији уместо Душана „на престолу седи нејако дете“. Станојевићев иступ схваћен је као позив на револуцију. Пашић је осудио Станојевићев позив за проглас ванредног стања и завођење војне управе у општинама. После краћег времена Пашић је објавио да ће сам саставити владу да би се све непотребне тешкоће пресекле. Такав расплет тражили су и чланови радикалне странке. Пашић се позвао на кршење статута странке од стране Станојевића по коме се самовоља појединих чланова санкционише. Супротно од онога

што је учинио према првом радикалском капитуланту Тодоровићу, када је тражио да се он не искључи из странке, сада сам тражи истеривање и суђење Драгиши Станојевићу. И Тајсић је за краће време уклољен.

Нова Пашићева влада формирана је одмах у фебруару 1891. године. Њен председник и министар без портфеља је сам Никола Пашић. Први политички циљ новог председника владе и министра – премијера је уклањање бившег краља Милана из земље јер је он и даље, као и раније, интригирао против њега. С њим је хтео да истера из земље и примитивну агресивност, гложење и завист, да врати давно одстрањену логику у политичкој пракси, да одстрани рушилачку опструкцију, једном речју, како је знао да каже, „милановштину“.

Држећи се протокола који је установљен приликом абдикације краља Милана, Пашић га је дочекао на станици, а споразум и услови краљевог трајног напуштања земље су брзо договорени. Бивши краљ је добио укупно три милиона динара да би се одрекао држављанства Србије. По краљевој жељи земљу је морала да напусти и разведена краљица Наталија. Донешен је и „закон о члану српског краљевског дома“ са извесним пропустима. Краљица Наталија је силом протерана из Србије јер Пашић ни за длаку није хтео да одступи од договора. Грађанство Београда, емотивно везано за судбину краљице Наталије, коју је бивши муж и краљ, сада одвојио и од јединог сина, Александра, устаје на демонстрације. Интервенисала је војска и полиција, било је мртвих и повређених, али је Пашић доказао да се његова не пориче.

Но, и поред свега, Пашић је знао да је локално радикално вођство лоше расположено према њему, да су се неразумевања, интриге, нереална очекивања да ће се све променити преко ноћи, разбуктали. Годишња скупштина радикалне странке одржана је у Зајечару у септембру 1891. године, непосредно после посете Пашића и Јована Ристића Русији и Аустроугарској. У Зајечар је стигло око 700 делегата из целе Србије који

су најпре напали повећање буџета, финансирање стајаће војске, благонаклоност према бившем краљу, изгон краљице, неефикасну спољну политику која ништа не чини управо на ономе што је Пашић највише заговарао: ослобађање Косова. Пашићеви противници, па и цела интелектуална јавност очигледно не сматра да Србија још није спремна, а да се о њеним националним циљевима не може јавно трубити. Пашић је ипак одолео захваљујући помоћи неколико својих истомишљеника јер он фактички и није био на удару, него затечено стање. Поучен историјским искуствима променио је курс стварања народне војске и заложиио се за јачање стајаће. Успешно је одбио и нападе због повећања буџета за војску. Уверио је своје нападаче да ће Србија убудуће имати моћног савезника – Русију. Од очекиваног и у страниој штампи најављиваног слома радикализма у Србији није било ништа. Пашић је разуверио и охладиио све усијане говорнике.

На месту стрељања радикала на Краљевици у Тимочкој буни, Пашић је одржао говор у коме се заложиио за чишћење власти и политике од противника тимочке побуне, агитатора и предводника сливничке авантуре и од насилника који су због страначких циљева проливали крв и у затворима мучили своје радикалске противнике. Нагласиио је да је садашња радикална влада демократска, а не анархична, тако да не сме нико у име странке да делује самовољно, јер то доноси политичке штете, и изјаснио се за јачање стајаће војске. Потпуно је био начисто да се народном војском, за коју се уочи тимочке буне залагао свим средствима, хајдучком герилом и харамијама не могу постићи историјски циљеви српске државе. Јачање војске – „народне слоге и снаге“ означиио је као стратешке циљеве краљевине Србије. За критичаре наводног запостављања националног ослобођења имао је одговор у томе што је за те велике тренутке потребно савладати још једну вештину – „умети чекати“.

У месту свог рођења, Зајечару, Пашић се тих дана ослободиио свих чланова главног одбора странке

(Грујића, Тајсића, Таушановића, Џаје, Вујића) који су овај чин, алудирајући на стрељање 1883. г. назвали „друга сеча радикала“.

Да ли је тада дуже разговарао са др Лазом Илићем, не зна се, али је повода било јер је др Илић претходне године упутио Пашићу још једно писмо у коме је оптужио либералног првака Ђорђа Генчића да спутава зајечарску полицију да пресече шверц крупне стоке, што значи да пракса из турског времена, непосредно после ослобођења Тимочке Крајине и кримског рата, још није била напуштена. Др Илић такође протестује против постављења Д. Кљајића, политичког противника радикала, кога назива „древна бекрија“ за учитеља у Заграђу. Није задовољан ни учитељем који је био у Вратарници и при том имајући на уму некадашњу хајдучију на тим просторима, наглашава да би смењивањем ових људи било постигнуто „да нам и горњи крај среза задовољан буде“. Сушно лето 1891. г. било је мучно и за Пашићевог старог пријатеља са којим је често имао и неспоразума.

„АКО ВАМ СМЕТАМ БАЦИТЕ МЕ У МОРЕ“

Тешкоће које је сам Пашић имао као председник скупштине, лидер радикалне странке, а потом и као председник владе обарају се и на митрополита Србије, Михајла. Због скупштинске процедуре и вероватне опструкције министра просвете, закон о преустојству богословије није донесен, а стари по митрополитовом уверењу, као да се не спроводи, због чега се доводи у питање упис ученика у први разред богословије.

Митрополит Михајло се очигледно не слаже са извештајем министра просвете и не мири се са констатацијом да се у богословији школске 1891/92. упис неће ни извршити јер га скупштина није одобрила. Без увијања, али смирено и цивилизовано митрополит указује Пашићу да се тако „чини неправда свештенству“, „унижавају се српски архијереји“ уз напомену да српска

богословија постоји од 1836. године. Судаћи по тону других писама Пашићу од стране митрополита Михајла овај застој је уклоњен. Но, убрзо ће митрополит имати још једну мучну потребу да се лично обрати Пашићу због клевете радикаског гласника *Таково* у коме је затражено митрополитово протеривање. „Пошто сам сметња вашим пословима... ако и ви тако мислите, онда решите ствар без скандала и без саблазни.“ Библијски смирено, са дубоко потиснутим незадовољством очигледним увлачењем у дневну политику које је могао осетити само онај који је већ био у прогонству па му се прети задавањем нове ране преко оне старе и зарасле, митрополит Михајло своје кратко писмено обраћање председнику владе Србије Пашићу завршава овим речима: „Ако вам сметам – баците ме у море, те нека лађа или брод управи ваше људе мирно, срећно и исправно...“ Ово митрополитово обраћање је имало ефекта јер стижу и друга са мирнијим службеним тоном. У њима се предлаже додељивање ордена Св. Саве Русима, изградња храма Светог Саве на Врачару итд.

Но, невоље нису мимоишле ни митрополитовог сапатника из емиграције, после тимочке буне, који сада не мора да брије браду да би се сакрио од прогонитеља јер је председник српске владе. Како то бива у политици, ауторитарни политичари, који се руководе логиком и визионарством изазивају пре свега опструкцију својих најближих сарадника, мање или више амбициозних имитатора.

Изгубивши и меру и компас који би ограничили њихове политичке апетите Пашићеве противници у странци залагали су се за поделу. Тако су три фракције почеле да се блате све до следеће скупштине у септембру 1892. г. која је одржана у Алексинцу. Најактуелнији су били покушаји аустроугарске штампе да обезвреди све Пашићеве наде у Русију. Пашић је истовремено од старих непријатеља био нападнут као „гробар странке“ који мора да схвати да су српски радикали овакви какви су на челу са Пашићем за саме Русе „опасан пролетеријат“ створен „у гнезду злоко-

бног парламентарног система“. На тој скупштини Пашић је двојицу својих опонената (Тајсића и Д. Катића) предложио за председника и потпредседника конференције, чиме је мало стишао страсти, али су у главни одбор ушли Тајсић и Милоје Барјактаревић.

ЗАЈЕЧАР ПОСЛЕ ИЗБОРНЕ ПОБЕДЕ

Лист *Тимочанин*, гласило радикалне странке у Тимочкој Крајини³⁸ појавио се у Зајечару након „пет месеци парламентарног живота у Србији“ што значи после победе радикала на изборима. У првом броју овог листа као припадници странке на власти тимочки радикали се већ бране од опозиције у чланку „Клеветници“. Истовремено се доноси и извештај од значаја за развој Зајечара као центра црноречког округа. Реч је збору кметова свију општина на коме су сви сеоски прваци обавештени о користима изградње војничких квартира и штале за коње како би се у догледно време у Зајечару могао сместити један артиљеријски пук. Од присуства толике војне формације, како констатује уводничар, највеће користи би имали зајечарски трговци јер би војсци продавали месо, поврће, храну, дрва за огрев, сено, сламу за коње и друге потребне производе. Јасно је да би и произвођачи, односно земљорадници имали свој део добити. Ова идеја, која је потекла од др Лазе Илића, а Пашић ју је свесрдно прихватио, што се може установити на основу преписке са члановима његове уже породице који су остали у Зајечару, прихваћена је на среском збору кметова о чему је писао *Тимочанин* 17. августа 1889. г. Прихваћено је да град Зајечар својим средствима подигне касарну за један артиљеријски пук.

Како су се примицали јесењи избори 1889. године *Тимочанин* све више извештава о истицању кандидата за народног посланика вароши Зајечар. Разговори на

ту тему вођени су у Радикалској касини. Двадестог августа уводаничар изражава своју забринутост што се народна војска II позива не зове на вежбе. Био је то сигуран знак да Пашић намерава да потпуно запостави народну војску, због чијег укидања је његов политички рад у народу најнепосредније изазвао тимочку буну, а да ојача стајаћу. Очигледно ни уредник *Тимочанина*, ни виђенији Зајечарци и радикали нису схватили нову оријентацију мада је изградња касарне њу наговештавала. Поменути збор у Радикалској касини отворио је др Лаза Илић (у то време потписивао се као „Зајечарски“). Он је очигледно у празно агитовао да ће Пашић повратити народну војску, не схватајући да је народна војска, која једним делом распирује и одржава хајдучију и самовољу, ствар прошлости.

Честа тема у *Тимочанину* је и повратак митрополита Михајла из Русије, где су га краљ Милан и либерална влада прогнали. Најобилније су, разуме се, агитације у корист кандидатуре Николе Пашића за народног посланика и неко од високих места у влади Србије. Он је, могли су тог лета 1889. г. да читају Зајечарци, способан да осветли образ „и нама, и странци, и домовини нашој“. *Тимочанин* је штампао и говор др Лазе Илића у коме је Пашића у улози првог човека Србије, овако окарактерисао: „Пашић је по рођењу наш суграђанин, Зајечарац. Спада у ред најобразованијих синова не само наше вароши но и наше домовине. Раније су, наставља др Илић, Зајечарци бојажљиво истицали ту чињеницу.“ А осим тога у томе ни Пашић није био једини. То је постигао и „један други опет наш суграђанин, Тимочанин (покојни Светозар Марковић)“. И Николу и његове другове, напомиње др Илић, су бирократе називали: „комунцима“, „анархистима“, „петролејцима“ итд.

„БИРАЈТЕ ОНОГ КОГ ЋЕ ВАША САВЕСТИ ДА ПОТВРДИ“

Дан уочи избора, 15. септембра 1889. у *Тимочанину* је објављена кандидатска листа за посланике крајинског, књажевачког и црноречког округа и вароши Неготин, Књажевац и Зајечар. За посланика вароши Зајечар предлаже се Никола Пашић. Уз ову кандидатуру, у истом броју, штампана је и песма Јована Јовановића Змаја под насловом „Бирајте“. Свежина изреченах мисли о томе какве људе треба бирати, мада је тешко докучити све о кандидатима како тада тако и данас, још увек је актуелна:

*„Бирајте себи дику ил' срама
бирајте слогу, чега с' душман боји
бирајте њиви тучу ил' жетиву
сад буд'те људи, ил' остјајмо деца
бирајте оног ког ће ваша савест да потврди.“*

Уз сагласност збора радикала Пашић је ипак прихватио мандат који му је понудио многољудни нишки округ при чему је имао на уму „обзире политичке и финансијске“. У грозничавој кампањи најбројнији су, разуме се, напади на либералну странку и њеног лидера, такође Зајечарца, тачније Великоизворца, Ђорђа Генчића. Генчић, потомак богате породице још од турског времена, је на страницама *Тимочанина* оптужен и за грехове свог деде који је приликом ослобођења Тимочке Крајине 1833. г. отишао са Турцима за Видин. Стога је разумљиво што кандидат либералне странке, сугерира уводничар *Тимочанина*, која је по раширеном уверењу водила политику поданичког везивања за туђине, Ђорђе Генчић иде стопама свога деде. „Та иста готованска крв није му дала у младости да учи, а данас да ради и да се мучи, та га је крв отерала у либералну странку јер је само она као год и он вазда тражила муле.“ То је преувеличана слика али не и сасвим неоснована констатација о личности Ђорђа Генчића.

Политичким противницима, либералима, преко *Тимочанина* се уопште замера умешаност у смрт Адама Богосављевића, неуспех у турском рату 1876. г. ослањање на Русију, прогањање митрополита Михајла. Напредњацима се приписују ови грехови: прогонство Васе Пелагића, изазивање зајечарске, гамзиградске и поречке буне, као и Илкина смрт, рат са Бугарима, афера Бонту, ослањање на Аустрију, атентат на краља Милана итд. Коначно су 24. септембра 1889. г. тријумфално објављени резултати избора: „Радикали одржали сјајну победу, либерали ужасан пораз однели.“

КАНИЦ У ТИМОЧКОЈ КРАЈИНИ, ПРВА УЗВРАЋАЊА ОПОЗИЦИЈЕ

Почетком октобра 1889. г. Пашић се захвалио бирачима преко писма које је упутио др Лази Илићу. Исто-времено је најављена посета старог знанца – Филипа Феникса Каница. Писац чланка у *Тимочанину* напомиње да је Каниц особиту пажњу посветио историји „југословенских народа, а нарочито нас Срба“. Помиње и Каницове књиге: „Трагови римског живота у Србији 1861.“ и подсећа читаоце да је у Србији и Бугарској боравио 1859. г.

После вести о Каницу и његовом доласку, почетком новембра штампа се у *Тимочанину* подлистак о његовом боравку у Тимочкој Крајини. Подлистак у више наставака није потписан, али судећи по стилу могло би се рећи да га је писао професор гимназије Драгољуб Павловић. Писац фељтона, како се јасно може видети, познавао је Каница преко његових књига. Најпре је описано како је са још неколико Зајечараца пошао Каницу у срастање.³⁹ У Стражи, испод Честобродице, Каница, неупадљиво и скромно одевеног, угостили су салатом и печењем. Затим су сви заједно обишли цркву Лозицу и Лопушњу.

У *Тимочанину* од 12. новембра 1889.г. Каниц је, према записима уводничара, у друштву угледних Зајечараца обновио своја сећања на кнеза Милоша, Вука Караџића и Ђуру Даничића. Сада, после тридесет година, Каниц је поново у Србији. Уредник *Тимочанина* Р. Миџић или његов будући наследник Д. Павловић искористили су прилику да питају одличног познаваоца балканских прилика шта мисли о међусобним односима Србије и Бугарске. Његов одговор показује да је у прошлости, као и данас, увек било људи који су на сложена питања имали предлоге за добра решења. Иако је у питању 1889. година, када ће у блиској будућности бити склопљен војни савез са Бугарима али и окончана три рата 1913, 1915. и 1918. – одговор Каница је и данас актуелан: „Има понеких Срба и Бугара који хрђаво разумеју интресе двају братских народа. Они им не желе миран развитак. Али то су незналице прошлости и несвесни представници будућности сопственог народа. Спас је оба народа у слози и у савезу.“ У вези са писањем бугарске штампе о бугарским територијалним претензијама Каниц је одговорио: „Пропутовао сам скоро сву Бугарску, само нисам био у Трну и Брезнику, али знам и уверен сам да ту живе Срби. Ако хоће да потпирују огањ раздора, онда Срби имају већих и правих претензија на бугарско земљиште.“

Тимочанин извештава да су посланици из Зајечара били код министра за привреду да измоле надокнаду за узето земљиште за трасу будуће тимочке железнице. Најављује се нова административна подела Тимочке Крајине и с њоме и нова неочекивана невоља за Зајечар, распарчавање црноречког округа. Актер промене равнотеже између градова био је један од опозиционих лидера, Панга Срећковић из Ниша. Новом поделом, како су читаоци обавештени, Рготина би припала крајинском срезу, Бор, Оштељ, Слатина, Бучје, Топла и Доња Бела Река поречком, са седиштем у Доњем Милановцу, а Лубница, Гамзиград, Брестовац и Метовница бољевачком.

После успешно окончанах избора који су афирмисали Пашића у Зајечару, али не у очекиваној мери и

у Београду, чији је житељ фактички и био, нужно је поменути да се скупштина среза Зајечар негативно изразила о укидању црноречког округа. Исти закључак донела је и скупштина бољевачког среза. Две скупштине су констатовале да предлагачи нове административне поделе нису водили бригу о „географским приликама и потребама становништва“.

ПРВА СКУПШТИНСКА ИНТЕРПЕЛАЦИЈА ПОКРЕНУТА ОД ТИМОЧКИХ ПОСЛАНИКА

Прва интерпелација (позив упућен одговарном министру у вези са неким актуелним догађајем у циљу његовог потпуног разјашњења које доноси или оставку или потпуну одбрану пред посланицима и јавности) у демократској Србији подигла се у октобру 1889. г. када је посланик народне скупштине био др Лаза Илић, иначе Зајечарац, који је „интерпеловао“ министра привреде, Косту Таушановића, због начина који је министар употребио приликом уговарања изградње поштанске линије Ниш – Књажевац, Зајечар – Неготин. Интерпелације у скупштини Србије по којима је Адам Богосављевић постао познат у целој Србији, не рачунамо у праве због тога што у Адамово време, негде до првог и другог српско – турског рата 1876. и 1878. г. и неколико година после њих, није било политичких странака већ групација.

Др Лаза Илић је оптужио овог страначког колегу, министра у новој радикалној влади, што је „испод руке“ дао право инвестирања и изградње поменуте поштанске линије „старим закупцима“, тј. оним предузетницима који су своје право стекли када радикали нису били на власти. О интерпелацији др Лазе Илића и посланика крајинског округа лист *Тимочанин* је извештавао у више наврата. Тако се 12. новембра 1889. г. читаоци и јавност обавештавају да су посланици кра-

јинског округа, чије је седиште у Неготину, захтевали раскид уговора и нову јавну лицитацију за изградњу поштанске линије али министар Таушановић на то није дао сагласност.

Каква би могла бити позадина овог скупштинског случаја? Чинило се да је сјајна радикалска изборна победа могла да покрије и забашури „ситницу“ у вези са поштанском линијом кроз Тимочку Крајину. У скупштинској расправи, у којој су, поред др Илића, учествовали и поп Мијајло Николић, Божа Кунатровић, Стојан Стонковић и Душан Димитријевић, изнет је став да је министар наставак изградње морао да додели на јавној лицитацији. Уистину, без лицитације нико није могао да јемчи да се неки новци у виду мита нису залепили за министрове прсте с обзиром на велики притисак предузимача и заступника из Тимочке Крајине. С друге стране, можда је било исправно да се министар држи слова раније склопљеног уговора. За нас је од значаја податак да се тада у Србији уводи интерпелација као задње средство у борби против корупције и самовоље, а нарочито против самодовољности странке на власти која има и скупштинску већину. У вези с тим *Тимочанин* овако описује најважнији корак који парламент уводи у прави демократски живот: „...онда се ни за један тренутак нисмо устезали, иако је то радикалски министар, да са својим протестом у виду интерпелације изађемо и пред саму скупштину...“ „...Како и у интерпелацији тако и у клубу, министар је немилице осуђиван, без обзира што је члан владе која је постала из радикалске странке и која је имала огромну већину у скупштини.“

ПРОМАШАЈИ ГЕНЧИЋЕВЕ ЛОКАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

Лист *Тимочанин* је, разуме се, најпре и највише задовољавао страначке потребе. Уводни чланци су углавном оштри напади на либералну странку и њеног посланика у скупштини, Генчића, као и на напредњачку странку и њене посланике и чланове. Чак је и фељтон „Мила“⁴⁰ који је Драгољуб Павловић писао са књижевним претензијама, доносио алузивне описе највиших представника зајечарског правосуђа да би се највероватније омогућила смена председника и судија пошто нису били чланови радикалне странке. Да ли је било стварних разлога за то, не може се утврдити само на основу објављених чланака и вести. У фељтону о лепој и порочној учитељици Мили која се пакосно подсмева својим приглупим удварачима који су по моди оног времена обично били писари – приправници, председник суда неименоване вароши, чији амбијент ипак личи на Зајечар, је описан као индивидуа са „идиотским лицем“ које крије „најдебљу глупост“, он више личи на „управитеља апсане него на човека који заузима највише место у суду“ и томе слично.

Преко скупштинских извештаја, које су најчешће писали народни посланици, међу њима и др Лаза Илић, или сами уредници, највише се популаришу посланици који се највише залажу за Зајечар и црноречки округ, а анатемису сви други који су угађали централистичким тежњама. Тако се у *Тимочанину* од 17. децембра обелодањује да се посланик Ђорђе Генчић у скупштини изјаснио против опстанка сеоских кошева. Кошеви су вид сеоске солидарне помоћи: у општинском амбару, који се обично налазио у центру села, чува се одређена количина кукуруза која се прикупља разрезом по сваком сеоском домаћинству. У случају слабог рода због суше, града или неког другог узрока заједнички кукуруз се дели. Генчићево противљење овом виду самопомоћи скупштински извештач овако

коментарише: „Њему никад неће град да убије, нити суша да изгори, нити вода да однесе, он живи од готовине.“

Из других чланака се сагледава спор у вези са плаћањем одштете за земљиште које је власницима узето за пругу Вршка Чука – Радујевац. Може се разумети да сељаци траже више него што држава и власници могу да плате. Главни опонент је Р. Либиус, шеф тимочке железнице, чији је сервилни „ћирица“ управо Генчић и грљански либерали.

Разумљиво је да се стога износи и став радикалске стране у односу на индустријску железницу. Он је у оквирима националног програма странке па се у *Тимочанину* без увијања износи оцена да од експлоатације рудника Вршка Чука и пруге која је због њега и изграђена „наши грађани немају никакве хасне“.

Поред сталних антиаустријских тонова и повремених вести о добрим односима са Бугарском, посебно се објављује реаговање на писање бугарског шовинистичког листа *Вардар*. На сталне тежње присвајања неких простора, иако је реч о малој популацији, *Тимочанин* одговара *Вардару* оваквим предлогом: „Ми, Зајечарци, пристајемо да у својој средини отворимо бугарску школу под једним само условом, да и они дозволе отварање српских школа у Трнову, Брезнику, софијском и видинском округу у којима живи српски елемент.“

ЛОКАЛНА САМОУПРАВА У ЗАЈЕЧАРУ

У *Тимочанину* од 21. децембра 1889. г. непотписани народни посланик коментарише закон о општинској самоуправи. Поред осталог залаже се за устновљење критеријума за кандидате општинске управе. Они морају да поседују следеће личне особине: способност, поштење, карактерност и енергичност. Он, на даље,

истиче добре стране већег броја кандидата за општинску управу. Шири круг кандидата омогућава да кандидати могу бити и „они са плићим џепом“, а не како је раније било само крупнији порески обвезници. Тај закон који је већ био на снази, како извештач истиче, предложи су радикали. С друге стране у *Тимочанину* се оштро напада црквени закон као и други који су донесени за време либералне владавине. Црквени закон је тако писан да омогућава „самовољу архијереја“, својим деловањем он умањује давање држави и не-сразмерно увећава црквени буџет. Занимљиво је да је овај коментар дат од стране анонимног свештеног лица.

У фебруару 1890. г. објављено је да је скупштина општине Зајечар одобрила буџет чији је износ био већи од оног који је општина имала у време либералне владе. Те зиме бирају се у исто време сеоски кметови и чланови општинске управе. Већина изабраних су радикали, са по којим либералом или напредњаком.

Погрешно и неправедно усмерена стрела иначе разумљиве кампање против монопола који су странци имали у Србији, довела је до смене главног и одговорног уредника *Тимочанина*, Радована Мицића. Двадесет и другог фебруара 1890. г. под изговором да странце на одговорним местима треба заменити домаћим школованим људима, неосновано је нападнут окружни лекар Розентаљ. Фраза која је приличила ситуацији у кампањи укидања монопола за трговину сољу или спречавања даље експлоатације угља – „Србија има доста својих синова“ – сада је била уперена против искусног, способног и поштеног лекара који је нападнут да је користио подвоз да би стигао у најудаљенија насеља црноречког округа. При том му је као главни мотив приписана жеља да се обогати. Розентаљ је поднео убедљиву аргументацију на основу које се могло закључити да се руководио циљевима своје хумане струке. Након тога, како је објављено у *Тимочанину* 25. 2. 1890. г. главни и одговорни уредник Радован Мицић је смењен.

Све у свему са страница локалног листа види се остварење повољније демократске климе, ефикасније деловање државних органа, добри резултати у борби против страног монопола, повећање градског буџета и сл.

Посланик др Лаза Илић је често присутан у *Тимочанину*. Он у броју од 8. априла 1890. г. пише о побољшању бањског лечења. Резултат тог побољшања је већи прилив гостију из суседних земаља. Тако је у прошлој 1889. г у Брестовачкој бањи боравило је 57 Бугара и троје Румуна. Нема, међутим ни једног броја у коме се не нападају политички ривали радикалне странке, неименоване високе личности из либералне и напредне странке које упорно ометају постављење владике тимочке епархије са седиштем у Зајечару. Оно би уистину утврдило престиж Зајечара у целој Тимочкој Крајини. Епархија је обухватала сва три округа, крајински, црноречки и тимочки. *Тимочанин* извештава, али са доста резерве, да би за епископа могао бити именован г. Фирмилијан, професор београдске богословије.

ПОТЕРЕ И ЗАКОН ПРОТИВ ХАЈДУКА, ОДМЕТНИКА, КРИМИНАЛАЦА И ЛОПОВА

У броју од 29. априла 1890. наглашава се велики успех радикалне владе: ликвидација хајдука, криминалаца и лопова. Често и на првим страницама *Тимочанин* многе либерале и напредњаке, који се називају „домаћини“, „шварцкислери“, „кајмакамци“ изједначавани са разбојницима. „Колико има јавних разбојника у Црној Реци, у целој Тимочкој Крајини? Сви су похватани кажњени, побијени. Црна Река је енергијом радикалне владе, трудом радикалне полиције слободна од хајдука које сте јој ви (либерали) оставили.“

У вези са тим заокретом у одвајању државе од криминала *Тимочанин* доноси и конкретне информације. Све се мање могу прочитати приче о нерасветљеним случајевима убиства или крађе, нема попустљивости,

ни организованог бекства ухваћених хајдука, а све је више ухапшених, убијених и осуђених. Тако су, како *Тимочанин* извештава, мештани Салаша заједно са полицијским властима организовали крајем септембра 1889. године две потере. Друга је била ефикаснија па су похватани и затворени хајдуци из Злота. Није пропуштено да се нагласи да су те хајдуке пустили из затвора напредњаци. Из других извештаја сазнаје се да хајдука има и у Рготини и Кривељу. Шестог августа 1889. г. убијен је бугарски хајдук Никола Миков из Извор Махале, а 7. септембра исте године хајдуци су убили урочачког свештеника. По пиштољу који су нападачи у бекству оставили за собом власти су идентификовале хајдука Данчу јер је на корицама исписао своје име. Осамнаестог фебруара 1890. г. један Грљанац је због убиства осуђен на 20 година робије, а у Лубници је у породичном обрачуну због продате стоке један био убијен, а убица ухваћен и затворен. У јуну исте године бугарске власти су нашој полицији предале Јована Рошу који је после крађе побегао у Бугарску. Истог месеца у Вратарници је ухапшен Нака Асковић који је убио жену и ташту, а своју каријеру окончао је и бугарски хајдук Нинко Митов који се дуго времена крио по целој Тимочкој Крајини. Добро организованим препадом он је ухваћен у Грлишту. У јулу је ухваћен држављанин Бугарске и одметник Трифун Ватовић, родом из Старопатице. Одмах је био предат бугарским властима. Непознати хајдуци су на вашару 29. августа испод Вршке Чуке, недалеко од Ступња, убили бугарског дућанцију Панчу Нинова и његово малолетно дете. У јесен 1890. г. убијен је у Метовници председник сеоског суда Димитрије Николић. Убица је члан напредњачке странке и бивши сеоски кмет Илија Новаковић. Слично убиство са политичком позадином, која се некада рачунала у олакшавајућу околност, а сада више не, догодило се и у Заграђу, где је убијен напредњак Витко Николић. Убица је био Цеко Милајковић кога су радикали охрабрили да то учини. У Бољевцу, тачније у селу Илину, је 13. јануара 1891. убијен у потери хајдук Петар Кобиљац, а трећег марта на исти

начин је окончао и хајдук Иван из Злота. Крајем истог месеца, после годину дана расветљено је убиство Боце Марковића из Заграђа. Њега су на повратку из печалбе у Румунији убили Петко Боцић и Петко Доновић, такође из Заграђа. *Тимочанин* такође доноси вести о хватању пљачкаша из Брестовца, крадљивца стоке из Белог Потока, пљачкаша и убица из Леновца чији је предводник био Станко Обрадовић као и оглашавање за одметника Лиле Петковића из бугарског села Кирјаево.

СЕЋАЊЕ НА ЗУЛУМ БЕГОВА ФРЕНЧЕВИЋ, ОДБРАНА ЦРНОРЕЧКОГ ОКРУГА

Шестог маја 1890. г. нови уредик *Тимочанина* и професор зајечарске гимназије одржао је говор на зајечарском гробљу поводом помена изгинулим у бунама и ратовима 1833, 1876, 1877, 1878. и 1885. г. То је био уобичајени политички и патриотски скуп каквих је било много, али је професор Павловић тада изнео мало познате појединости из 1833. године. Те године, како је објављено у *Тимочанину*, су браћа бегови Френчевић одвели две младе сељанке из Крушевца, а Хусеин – паша, који је столовао у Видину, наредио је да се посланици из Зајечара који су имали намеру да се жале на високе намете, окују и затворе. Наређење је извршио зајечарски мутеселим. Народ се узмутио и у општем метежу Зајечарци су побили чланове мутеселимове пратње. То се догодило 1. маја 1833. Одмах након тога кнез Милош је с војском ушао у Тимочку Крајину...

Друштвени и политички живот Зајечара био је богат у лето 1890. г. Јавни збор радикала заказан је за 15. јун, завршен је регулациони и нивелациони план Зајечара (његови главни творци били су Козлић и Живковић), завршен је споменик ратницима из 1833, 1876, 1878. и 1885. г. На страницама *Тимочанина* разгорева се антиаустријска кампања и напада бугарска

штампа у вези са претензијама Бугара у Македонији, пишу се чланци против странаца – државних службеника, тражи се њихово отпуштање да би се запослили наши школовани људи: „Отпуштајмо све чиновнике кондуиталне (по уговору – прим.п.) и поданике аустријске.“ Повремено има добрих тонова у бугарској штампи. Бугарски новинари, како оцењује *Тимочанин*, сматрају да је Србија добила економски рат против Аустроугарске.

Најављен је и долазак Николе Пашића у Зајечар и објављена велика победа Зајечараца: административни одбор скупштине Србије одлучио је да Зајечар остане средиште црноречког округа. Иницијатива либералног посланика Панте Срећковића, иначе Нишлије, да се Зајечар, као обласно место и фактички средиште Тимочке Крајине распарча и уништи, је пропала. Без пардона *Тимочанин* извештава да је Ђорђе Генчић изостао из кампање одбране Зајечара као окружног места. Штавише пресељењем седишта тимочке епархије из Неготина у Зајечар, које је било у току, и зидањем касарне за један коњички дивизион, Зајечар добија све особености центра целе Тимочке Крајине. Уз све то ова вест из скупштине Србије проширена је и овом констатацијом: „Сви знате да је наш крај остао као иза божјих леђа. После кнеза Милоша ниједна влада није хтела ништа да учини и ништа да подигне у овом крају. Осврните се око себе – гдегод станете, па ће те се уверити да нам је школа и црква подигнута још за владе кнеза Милоша... За читаво пола века у Зајечару није подигнуто државним трошком никакво државно и јавно здање.“

Из страначких интереса уредник *Тимочанина* нема намеру ни да помене да Ђорђе Генчић, министар полиције из времена о коме пишемо, који и у том својству има заслуга у борби против криминала, бар док је био на том подожају, не рескира само свој углед у Тимочкој Крајини већ и главу, пошто се све више сукобљавао са краљем Александром, уверавајући се све више да је решење – завера против обреновићевске

круне. С друге стране, Пашић је из принципиједних разлога, пре свега због непристајања на завере и насиља, из *Тимочанина* преко уредника одстранио свако распиривање негативних страсти према краљу Александру. У вези с тим *Тимочанин* доноси и вест о одликовању Николе Пашића: „Скоро у исто време када су *Народне новине* изнеле ово своје нитковско подметање (оптужба да су радикали против династије – прим. п.) предао је млади краљ Александар, у присуству свога оца, бившег краља Милана и краљевог намесништва, својом руком вођи радикалне странке, г. Николи Пашићу, Таковски крст I степена, изјавивши да се радује што га може на дан династичке прославе светковине стогодишњице господара Јеврема, одликовати за особите заслуге у корист земље и династије.“ Пашић је, иначе, како је објавио *Тимочанин* од 25. 11. 1890. г. одликован и руским орденом Св. Станислава I реда.

БУЏЕТ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ, ТЕШКИ ДАНИ ЂОРЂА ГЕНЧИЋА

Двадесетог јула 1890. г. стигао је Пашић у Брестовачку бању где ће, како јавља *Тимочанин*, остати неко време. Генчић се истовремено оптужује да после смењивања са положаја министра полиције прижељкује дипломатку службу. То је била процена извештача *Тимочанина* после Генчићевог говора на збору либерала у Врању. За 12. август припреман је и збор радикала у Зајечару на коме је предвиђено да говори и Пашић, али тај план није остварен јер је он већ 1. августа напустио Брестовачку бању и преко Параћина отпутовао за Београд „због својих званичних и приватних послова“.

Зајечарци су тих дана читали и о једном важном успеху радикалне владе: након увођења државног монопола на дуван, буџет краљевине Србије увећан је за 1.000.000 динара. Држава је, поред тога, постигла и

уштеде смањењем плата члановима државног савета на 8.500 динара. Од других достигнућа радикалне владе истиче се такса за трговину свињама коју градови у Србији сада слободио убирају као и усмеравање новца од класне лутрије на обнову пољопривреде.

Уредник *Тимочанина* изгледа не сматра да је женидба краља Александра питање будућности краљевине јер су вести о том питању веома ретке. Али Генчића не оставља на миру ни једног тренутка. Тако се читаоци у чланку „Черкезлук“ обавештавају да је Генчић у Грљану физички напао свог конкурента Витановића тако да је овај посегао за неки камен да се одбрани од његових насртаја.

Врело лето 1890. године примицало се крају, али не и сукоби и чарке страначких припадника. За 26. август у Великој кафани, чији је власник био Алекса Здравковић, заказан је окружни збор радикалне странке. И даље се пише о резултатима радикалне владавине. Успеси радикала, као и неуспеси, мере се двадесетогодишњом доминацијом либералне странке. Радикали не могу да „за једну годину поправе и подигну оно што су они (либерали) за 20 година покварили и упропастили“. И даље се поставља питање постављења владике тимочке епархије и тријумфује над Пантом Срећковићем који је хтео укидање Црноречког округа.

Посебно је у *Тимочанину* дата слика страначког сукобљавања које се могло завршити и на трагичан начин. Чарку је у Неготину започео општински писар Јова Лазаревић. Он је вербално напао Камена Цанковића, кројача из Зајечара, због тога што је овај тврдио да је Генчић физички напао неког сељака. Цанковићу је Лазаревић поред осталог рекао: „Овај банкрот и вуцибатина, као што су и остали Зајечарци, дошао је овде да изазива и омаловажава наше најбоље патриоте!“ Полицајац Митраћије је на то додао: „Зар га још гледате, зар нема за њега песница и батина?“ Након тога покушали су Стојан Андрејевић из Великог Извора, „верни пратилац Генчићев“ и Станко Петровић из Неготина да уплаше Цанковића, претећи да се

неће жив вратити у Зајечар. На то је Цанковић посегао руком за џеп капута где би требало да има револвер и нападачи су се смирили.

Поред нових вести о доласку Николе Пашића у Зајечар, 24. августа 1890. г. објављује се листа кандидата радикалне странке за округ црноречки. То су били: Стојан Станковић, трговац из Беле Реке, Михајло Ристић, писар општине Јабланица, Гига Гершић, државни саветник из Београда и др Лаза Илић окружни лекар из Зајечара. За варош Зајечар кандидат је био Стеван Нешић. Пре избора у септембру, краљ Александар је боравио у Нишу где је, поред осталог, примио и депутацију тимочког кола јахача.⁴¹ На изборима 14. септембра за посланика града Зајечара изабран је Стеван Нешић. Генчић је пропао на изборима, добио је свега 50 гласова. Радикали су свуда однели надмоћну победу. У *Тимочанину* је штампана табела гласања по селима црноречког округа.⁴²

У истом броју у коме је објављена радикалска изборна победа, први пут је објављен чланак самог Николе Пашића под насловом „Изазивачи“. Он пише јасно, доследно поштујући демократске методе у јавности, али је у детаљима, у којима је видео опасност непотребне полемике и сада уздржан. Залаже се најпре за смиривање страсти, нема потребе да се све тера до краја и да се забада нос у старе ране: „Да нисам председник скупштине и да не заузимам подожај у коме сам сада, ја бих без премишљања повукао такву паралелу између мене и мојих противника, па и оних који су се сада ставили њима отворено у службу, да би проклињали час када им је пало на памет да упоређују свој политички рад са мојим.“ Из виших циљева да не би „нашкодио интересима отаџбине“ он не жели да саопштава ништа о својим доприносима. Ипак је напоменуо да су његови напори онемогућили обреновићевску политику либерала. Тиме је пажљивим читаоцима рекао много. Ако је радио на паралисању самовоље Милана Обреновића, дакле против антидемократске политике династије, он дакле у том смислу ради и

даље, будући да је, после Милана, на престолу такође један Обреновић, без обзира што јавност у то није сасвим уверена. Из овог Пашићевог написа видљиво је да он те 1890. нема, када је у питању државна и национална политика, неку одређенију југословенску оријентацију. Напротив, коментаришући искуство Чеха и Хрвата (није сасвим јасно шта под тиме подразумева) он каже да она уливају „природну бојазан у Срба насупрот иновераца“. Она нас уче „да се не поверавамо до крајности никоме, већ да сами кућу кућимо у друштву са народима суседним којима прети иста опасност са стране“.

Престонички живот схваћен је и у Зајечару као репрезентативан и од важности за целу земљу. О њему су као о својој будућности размишљали уредници *Тимочанина* и прваци радикалне странке и то не без разлога, јер ће многи од њих поћи путем којим је њихов лидер, Никола Пашић већ отишао. У вези са предностима живота у Београду, непотписани извештач пише писмо редакцији *Тимочанина*, а редакција га објављује 23. септембра 1890. г. У њему се осећа тежња да се некако дефинише престонички елитизам са чиме би се и савремени читалац могао поприлично сложити. „Београд је престоница Србијина. У њој је прикупљено све што може довести до напретка и што даје правац развоју земаљском од које зависи наша боља или гора будућност.“

Истовремено се у *Тимочанину* са доста аргумената одбацује оптужба *Видела* да је Пашић издајник и противник династије јер су гласачи својим гласањем управо потврдили Пашићев патриотизам а такве тврдње могу да изрекну „политички кретени“. Око 2000 Београђана (објављује *Тимочанин*), уз пратњу музичког оркестра, дошло је пред Пашићеву кућу да му честита изборну победу. Читаоци се извештавају и о агитовању Ђорђа Генчића у подринском округу. Кад ништа није могао да ућари на Тимоку, нека покуша на Дрини – констатује се у *Тимочанину*.

Крајем септембра исте године у Зајечар долазе мајори Вучковић и Николић да разгледају место где треба да се изгради артиљеријска касарна.

ПОРОДИЧНЕ ИНТЕРВЕНЦИЈЕ ЗА ОДАНЕ И ПРВЕ ВЕСТИ О ЗАВЕРИ ПРОТИВ КРАЉА АЛЕКСАНДРА

Везе Пашића са Зајечаром одржаване преко његове сестре и брата све више се тање, а он сам ретко долази у Зајечар. Са своје стране сестра Ристосија и брат Најдан упућивали су му с времена на време писма из којих се види да су многи Тимочани имали наду у остваривање сваковрсних протекција пошто су по њиховој личној оцени имали заслуге као чланови радикалне странке. Тако на пример Маринко Најдановић из Врбице тражи од Пашића да се омогући његовом сину студирање медицине на Војномедицинској академији у Петрограду. У децембру 1891. г. сестра Ристосија моли Пашића да поради на прилично баналној ствари. Њен зет Јота имао је кума Ђорђа Петровића који је био родом из Ћуприје. По њеном мишљењу кумов син могао би да се запосли као секретар парохије (не зна се на коју парохију мисли). „Нећеш се осрамотити“, пише она свом брату, председнику владе, јер има један крупан разлог да се не уважи владикин избор (не пише који је владика у питању) који се определио за сина неког Марка. Поменути Петровић имао је оца Андру који се у време тимочке буне држао добро за разлику од свог конкурента.

Пашићев зет Илија моли за неког Јову и као разлог наводи да је његов штићеник „добар човек“ па му као таквом треба добар посао „да не седи цабе“. Додаје затим да неће погрешити пошто Јова има још једву предност, он је Мишићев кум! При свему сестра Ристо-

сија не штеди емоције у жељи да њене молбе донесу позитивно решење. Она у писму додаје да не жели да се на одговорна места постављају они који су блатили Пашића 1883. године, при том се може рећи да се осећа изванредан страх да се Пашић не наљути. Није познато да ли је Пашић уважао ове интервенције. Он је мало марио и за своје најближе сараднике када су запостављали опште страначке и државне принципе и интересе као што није подносио и оне политичаре из родног краја који нису имали довољно стрпљења и снаге да издрже у напорним политичким надметањима. Примери његових пријатеља из емигрантских дана, индустријалца Ђорђа Лазаревића и др Лазе Илића су у том смислу веома карактеристични. Др Лаза Илић је на основу писма попа Вељка Антонијевића од 13. 11. 1897. године дао оставку на место председника месног одбора радикалне странке уз изјаву да се повлачи „са политичког поља“ јер су му поп Милан и учитељ Градоје из Вратарнице дозлогрдили својим нападима и „непрекидним пребацивањима“. Исте године шеф фирме и пиваре „Лазаревић и син“ искључен је из радикалне странке због отворене агитације у корист своје амбиције да постане председник суда, али и због појаве корупције и пасивности тимочких радикалних челника, па и самог Лазаревића, према тим и таквим појавама. Из писма које је Лазаревић упутио Пашићу види се да је он и после искључења настојао да остане користан и веран, чак је покушао да оправда своје самоволне политичке активности. И ово писмо је натопљено општим незадовољством владавином краља Александра, али је оно и један од првих докумената о постојању завере против краља. У њему фактички нема критике династије већ има намере да се укаже на завереничку делатност либералне странке. „Синоћ после доласка Мишићевог“, пише Лазаревић, „из врло поверљивих извора сазнао сам да се ради живо на томе да се изврши контра преврат у корист либералне странке тиме што би извесни команданти оборили краља и опет краљеву власт предали краљевим наменицима.“ Поред неповољних оцена које Лазаревић

изриче за кандидатуру једног свог колеге на место среског начелника у Неготину, значајна је и његова оцена етнопсихолошких особина народа у Тимочкој Крајини поводом гласина о завери против краља: „Наш народ је овамо веома послушан и хоће да послуша добар савет, али ако се нађу људи који ће му саветовати освету, он ће то извршити.“

Писма су из Зајечара Пашићу стизала све до 1902. године. У једном од њих извесни Крста Љ. Милетић, који управо завршава гимназију „Доситеј Обрадовић“ у Зајечару, има намеру да студира медицину у Кијеву и тим поводом се обраћа Славјанском благотворном друштву за новчану помоћ али и на превисоку адресу Николе Пашића, у нади да ће и он припомоћи.

У другим писмима из тог времена било је доста притужби против конзула у Призрену В. Карића са захтевом да се Карић уклони „са тог мјеста у интересу српства“ јер је превише нагао у опхођењу са људима.

„ОМЛАДИНА“ У КАФАНИ „КУКАВИЦА“

Да се вратимо на вести у *Тимочанину* с краја 1890. године и почетак 1891. У новембру су у Зајечар стигли припадници једног ариљеријског дивизиона из Јагодине. У сретање су му на коњима пошли срески начелник са судијама општинског суда. На здравицу у част добродошлице и у име дивизиона одговорио је капетан Танасије Ђокић.

Објављена је и вест о ослобађању Цветка Стојановића који је оптужен за злочине у бугарском селу Гол Тупан у току рата 1885. године. За ову амнестију највише заслуга, према *Тимочанину*, имао је шеф радикалног кабинета Сава Грујић.

Много вести се односи на сукобљавање српских и бугарских комита у Македонији. Осећа се јасна тен-

денција да се због малих повода подигне повика на друштво „Српска индустрија“ на Вршкој Чуки, јер је радикална влада прокламовала национализацију страних компанија. Тако су Зејечарци могли да читају допис берберина Алексе Стојановића који је у овом белгијском друштву радио благајничке послове без уговора. Кад је затражио плату газда му је уместо пара упутио псовке на рачун његове српске националности.

Објављена је и вест о захтеву краљице Наталије да јој скупштина Србије одобри да се види са сином Александром. У чланку је поменут скупштински одговор краљици да скупштина није надлежна за текве послове. Нова влада и скупштина нису обрадовале краљицу, што није био случај са старешинама зајечарског гарнизона чијим се припремама бадње вечери у *Тимочанину* поклања велика пажња.

Да су се славе масовно славиле види се и са страница *Тимочанина*. Пошто су и незвани гости третирани као и они позвани и најдражи, многи су домаћини јавно објављивали да неће славити како би избегли превише гостију које, као на Ивковој слави у истоименој причи Стевана Сремца, и поред најбоље воље не би имали чиме да нахране и напоје. Такав оглас је штампан на првој страни *Тимочанина* 25. децембра 1890. године. Санитетски капетан др Т. Мишић на време објављује да ове године неће славити Светог Стевана.

Нова победа радикала идуће године донела је нове наде, узбуђења и тријумф. У фебруару 1891. г. пала је влада краљевог изабраника Саве Грујића и Пашић је образовао нову владу. *Тимочанин* тих дана доноси карактеристичан пресек очајне зајечарске опозиције. Либерали су нову кризу, лажну и прижељкивану, прокламовали по кафанама, а нарочито, пише *Тимочанин*, у једној која се зове „Кукавица“. Актери овог политичког кукања и лелекања су „либерална омладина од по шездесет година“ и то поименце: газда Чорбар, г. Чолак, г. Сава Петровић, г. Петар Узунац који се теше причама да ће се краљ Милан вратити у Србају и

због тога они већ праве комбинације око састава новог кабинета. И Зајечарци имају „локално министарство“ какво је у Београду направио Авакумовић – газда Миту, Мику Ђергов и друге који чекају неку кризу или нове изборе да дођу на власт, па ако тога не буде нека бар њихов вођа Ђорђе Генчић отпутује за Русију. Извештач *Тимочанина* назива Генчића, који се припрема за трговачке послове са петролејом у Радујевцу, „Таусенкинслер“.

ЛОКАЛНА РАЗРАЧУНАВАЊА. КАНИЦ У ТИМОЧКОЈ КРАЈИНИ

Од локалних главобоља радикалних првака треба поменути новчане надокнаде за земљиште на коме је изграђена индустријска пруга Вршка Чука – Радујевац. Сељаци се очигледно нису сложили са понуђеним износима, па је, како извештава *Тимочанин*, формирана комисија која ће испитати цео случај у саставу: Чеда Поповић, начелник министарства привреде, Страхин Стевановић, средњи начелник у пензији, Јеремија Рашић из Вражогрнца, Ђерго Линовић, земљоделац из Великог Извора.

У новембру 1890. г. Зајечарци су читали коректан и надахнут опис сусрета са Каницом. Не види се да ли је путописац био сам уредник Драгољуб Мицић, пре ће бити да је реч о Драгољубу Павловићу који се већ огледао у сличним књижевним покушајима. Било ко да је био, оставио је значајне странице путописне литературе која лежи умртвљена по нашим архивама. Извештач је оставио и податак да је гост знао наш језик: „Чита и разуме перфектно српски, само му тешко иде у конверзацији.“ Описан је кратак боравак и ноћење у Бољевцу. Нема разлога да не поверујемо у исказано гостопримство према угледном госту и

зајечарским новинарима. Нове појединости из увек занимљивих путовања Феликса Каница тек су нагавштене...

Каниц и зајечарски новинари, односно професори зајечарске гимназије, у Злоту су дочекани са свирком и песмом и богатом трпезом. Наиме, наишли су баш у време једног свадбеног весеља. Почаст која им је указана односи на сваког путника намерника. Најстарији и најуваженији гост у кући Младеновића добио је пољубац од младе невесте која се веома збунила кад су се сви насмејали јер је Каниц био веома изненађен таквом почашћу. Док су му успут објашњавали тај поступак, он их је задиркивао што они, као млади људи, нису добили пољубац, него он, старац. Затим су обишли прилично запуштену Брестовачку Бању.

У Слатини су доживели једну пријатну забуну, ако тако може да се каже. На уласку у село упитани су да ли су они та четворица које треба угостити. Када су ушли у сеоску кафану схватили су да је питање требало бити упућено шесторици веома угледних људи, које су и они познавали. Били су то пуковници стајаће српске војске: Мишковић, Магдаленић и Љочић са мајором Вучковићем и окружним начелником Вукотићем. Број се баш није слагао, поготову кад су се придружили новинари са Каницом, али како се поклоњу не гледа у зубе и госту се не броје, сви заједно су били врло добро угошћени. Писац репортаже, који је хтео да остане анониман, пружио је читаоцима објашњење због чега је пуковник Мишковић био одушевљен сусретом са Каницом и његовим пратиоцима. Пуковник је, наиме, „наш познати војнички ауторитет и радник на етнографији, издавна је познат са Каницом и они се срдачно поздравише и после ручка су пријатељски разговорили“.

Природно, *Тимочанин* је много извештавао о раду радикалне владе. Зајечарски трговци су крајем 1890. године могли да буду задовољни када су прочитали да је министар финансија укинуо уговор на монопол соли који су држали странци. Како се види, Зајечарци су се

доста енергично борили да сачувају свој црноречки округ што, с обзиром на велики број утицајних Зајечараца у влади и скупштини, није било тешко.

Објављено је да се у Зајечару припрема књига под насловом: „Да ли би било праведно укинути црноречки округ.“

РАСПРАВА О СМРТИ АДАМА БОГОСАВЉЕВИЋА. ПРИМЕРИ ВОЈНЕ БИРОКРАТИЈЕ

Крајем марта 1891. године Зајечарци су се могли обавестити да ће грађевински послови на тимочкој железници бити поверени Компанији Ајфел (Compagnie de Etablissements Eiffel). У вези с тим 13 инжењера тимочке железнице се не слажу са оценом да је за њену изградњу направљен добар пројекат и предрачун. У исто време присутни су и јасни тонови кризе у односима између Србије и Бугарске. За атентат на Стамболског оптужују се Срби, Црногорци, Руси и Македонци. Јавност се обавештава да се на граници, са бугарске стране, концентрише војска, што је свакако у вези са сумњама да су изршиоци атентата дошли из Србије. Могло се прочитати да Беч умирује Бугаре да се не би „огорчило јавно мњење у Русији“.

У априлу исте године у *Тимочанину* је штампан одговор на инерпелацију Стојана Рибарца поводом смрти Адама Богосављевића пре 11 година. Ту се оцењује се да је Адамов поступак реквирирање кукуруза у Дубочанима, у ратним условима законита појава. После тога што је Адам учинио, турске трупе су опљачкале Дубочане, а Адама је ухапсио неки „луди капетан“. После рата Адам није могао да плати кукуруз јер су биле неродне године. Писац одговора на интерпелацију је закључио да је Адам ухапшен „на

правди Бога и мртвоболан стрпан у апс само зато што је био опозиционар. Куд ћете боље згоде него стрпати у апс Адама Б. и тиме уништити једног најјачег и најсилнијег противника у читавој Тимочкој Крајини чији се глас и чије се име као олуја ширило по свој земљи.“

Из истог чланка се види да опозициона страна приписује радикалима разна злодела, каква су, на пример, „силовање мале деце“, „поткивање баба“, „кување у цибри“ итд. (Доста необични случајеви за наше појмове). Из истог чланка се јасно виде разлози за сатирично стварање Радоја Домановића. Има, наиме, појава да регрути узалуд обилазе разна војна надлештва и касарне нудећи своје услуге отаџбини све док им после обијања прагова у току 3 или 4 дана не досади и оду кућама. „Докле ћемо тако? Зар нас искуство из 1885. г. није ничему научило?“ Писац чланка очигледно сматра да је крутост војне бирократије једним делом узрок пораза у рату 1885. г. Поред осталог *Тимочанин* доноси вест да је у Бугарској извршен још један атантат – убијен је Белчев. Мађарска штампа, како се примећује, сматра да су то учинили бугарски емигранти који су дошли из Србије, док дописник *Тимочанина* из Софије то демантује.

Почетком априла 1891. године долази до смене на уредничком месту *Тимочанина*. Уредник Драгољуб Павловић одлази из Зајечара, а његов заступник је Михајло Живковић.

У пролеће исте 1891. године Зајечарци су имали прилике да виде параду као знак неке нове и надолазеће енергије. Реч је о дружини Обилић из Београда чији су се чланови живописно декорисани прошетали кроз Зајечар. „Из цркве су кренули заједно са својом скупоценом заставом кроз варош до пиваре Вање Леловића и натраг до пијаце. У сусрет им је изашла грдна множина света и дивила се лепој кити наших омладинаца.“ Овде треба додати да је пијаца у то време била на данашњем централном тргу, где је у скорије време подигнута и обновљена чесма као обележје значајних година за Србију и Тимочку Крајину.

ОБРАЧУН СА СВЕШТЕНИКОМ МИЛАНОМ ПАНТЕЛИЋЕМ. ЗАЈЕЧАРЦИ ПРОТИВ КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ

Новинари – професори најбоље су се пред читаоцима идентификовали преко написа из њихове струке, мада се не види заостајање у обради других тема, нарочито из области политике и рада радикалне странке. Издвајају се и чланци потписани са С. М., из области литературе и књижевног стварања. У рубрици *Књижевности* аутор на аналитичан и стручан начин извештава о литерарцима II београдске гимназије. Посебно је хваљена прича *Не љуцај у соби* и путопис *Од Дунава до Пека*.

На страницама *Тимочанина*, у последњој години његовог излажења, видљив је обрачун са свештеником Миланом Пантелићем због његове незграпне дефиниције Бога. Поп Милан се брани тврдећи да је у питању штампарска грешка и да он мисао која му се приписуде није написао. Видљиво је да њему није било допуштено да се на страницама *Тимочанина* одбрани. Напад на њега често се граничи са јавним шиканирањем. Назире се и бруталан (изгледа и колегијалан) обрачун, јер су се својим дописима појавили и свештеници, са свештеником Пантелићем, писцем књиге *Моралне љоуке*. Књига је на страницама *Тимочанина* дочекана као јерес. Што је још горе Пантелић је био свештеник у артиљеријском гарнизону па сходно окружењу у којем је живео није хтео тако лако да се уклони. Цитира се реченица, која би, да није у питању доста лоше изражавање, заиста могла да оптужи свештеника Милана као богохулника. „То, дакле, створење које је нас и цео свет створило, ми називамо Богом.“ Због таквог, теолошки недовољно утемељеног дефинисања, Пантелић је по сазнању *Тимочанина* готово изједначен са ђаволом. Да ли су такви груби и тешки акценти, који желе да увере читаоце да уредници увек имају право, имали утицаја на престанак излажења овог листа? Помиње се да је Пантелић писац књиге *Зликовачка река* и да је његово писање негативно оцењено међу свештенством, како се

не би схватило да је писац чланка из неких личних разлога испољио толику оштрину. Могуће је да је позадина оштрих напада и исмевања литерарних покушаја попа Милана Пантелића политичке природе (страначка припадност). Настојање свештеника Пантелића да се одбрани овако је у *Тимочанину* протумачено: „Поп Милан је прави светац, штета само што нема у календару празна места!“

Може се слободно рећи да је радикална влада веома динамична јер водећи људи у влади често посећују и обилазе места у унутрашњости Србије. Тако је министар привреде Коста Таушановић, Пашићев блиски сарадник, посетио Буково где је положио камен – темељац будуће винарске школе.

Видљиво је да уредништво са највишег места добија инструкције, како би се сузбијала самовоља уредника и њихово непотребно експонирање, како не би дошло до било каквог кварења Пашићеве политике. Под именом *Дневничар*, непознати новинар *Тимочанина* пише о прогонству краљице Наталије као последици виших државних циљева. Из *Дневничаревог* извештавања види се да зајечарска средина нема ни мало самилости према злосрећној судбини краљице.

Другог јуна 1891. године у *Тимочанину* се одговара на напад опозиционе штампе која шпекулише са националним пореклом Николе Пашића и бесмислено га оптужује да је он (вероватно 1853. г.) послао 10 батерија на Зајечар. Своде се рачуни са напредњацима чију су протеклу владавину обележили овим карактеристикама: „претње, безакоње, насиље, крв, хајдучија, јатаци, пљачке, згаришта, срљање у срамоту, у безакоње, у насиље, у пропаст, у банкротство, истребљење...“

Уредник Михајло Живковић, такође професор гимназије, сигурно је први отворио депешу о повратку Николе Пашића са свадбеног пута, односно просидбе, и његовом преузимању дужности министра – председника. Пашић је то учинио због демонстрација Београђана у корист краљице Наталије. С тим у вези *Тимочанин* јавља да су демонстранти „стављени под суд“. Оштрину *Тимочанинових* реакција треба мерити

жестоким распаљивањем страсти опозиционе штампе која је директно нападала владу и њеног председника у корист династије која није умела да влада маниром парламентарне демократије. „Како ће се краљица Наталија осећати, то нас мало интересује... да је за нас важније питање кад ће стићи буранија, нови купус и тиквице, јер старога зелена нестаде, а новoga још нема.“ Са једнаком заједљивошћу, уз обилату употребу агро-сточарских термина, представља се и агитовање београдског либералног првака, Гласе Ђурчића, у Рајцу где су „волови рикали, гуске гакале, ћурани репушили, девице бацале цвеће...“ Тако описан дочек у Рајцу са алузијама на презиме, које се може повезати са ћуранима, Гласе је, како сматра извештач *Тимочанина*, заслужио јер је за прогонство краљице Наталије оптуживао радикале.

У мају 1891. године Зајечарци обавештени да је у Италији обављена веридба, а затим и венчање Николе Пашића. „Председник министарства и наш суграђанин, г. Никола Пашић верио се прошлог четвртка са госпођицом Георгином. Данас је, у Фиренци, венчање. Многи грађани спремају се да телеграфским путем честитају свом суграђанину овај радостан дан.“

Срби иџрају коло уз виолине и зурле (1876)

РУДАРСКА ОКНА У МИН–КЛАДЕНЦУ

На основу писама која су председнику скупштине Србије, а затим и председнику владе Србије, упућивали Зајечарци, чланови његове породице који су још увек живели у Зајечару и разни његови повереници, може се још штошта закључити о Пашићу, што је мало познато широј јавности. Без сваке сумње Пашић је финансирао истражне радове у близини Вратарнице, у планинским потесима Липак и Мин–кладенац, као и на Тресибаби, код Књажевца. У вези с тим занимљива је личност његовог повереника Ратковића који је са приметном страшћу (да ли и са довољно аргумената?) писао Пашићу о својим осматрањима и пробним радовима. Јављао му је о продаји угља, што указује да је Пашић био деоничар у експлоатацији тимочких рудника, као и свом закључку да цела Тресибаба лежи на угљу. Из писма од 19. септембра 1892. године може се схватити да је Антоније Ратковић везан уговором са Пашићем и да се он брине о исплати надница рударима.

За све истраживачке радове, како се из једног писма може разабрати, утрошено је 15.000 динара, а направљени су трошкови за још 5000 динара. Премо опису који је Ратковић оставио види се да је реч о Мин – кладенцу, поред речице Шашке која се у Вратарници улива у Тимок, са његове десне стране, и о Липаку, који се налази са десне стране речице Шашке, према граници са Бугарском. Ратковић је старе поткопе назвао именима познатих савременика и самог Пашића. Он обавештава Пашића да ће белгијска комисија дати свој коначни суд о његовим проценама. „Формација на Руднику та је: од уласка код Кречане до Липака – старо доба, а од Липака до поткопа „Пашића“ – прастаро доба, а од „Пашића“ до нади „Александра“ успоток навише све прастаро доба, а то све од потока Мале Шашке лево, а десно је све старо доба и то формација... каменог угља, прастаро доба је обилато легло са разних богатих минерала као у белутку шкрилу. То

треба све испитати пре продаје да нам се после не би смејали и казали да је Антон бијо ћорав код очију.“

Ратковић се није зауставио само на истражним радовима. Он је разна ископавања и складиштења ископаног угља толико проширио повећавајући своја новчана потраживања да су се Пашић и његов брат Најдан све више уверавали да је он пословно неспособан или да му је једини циљ до од својих финансијера извуче што више новаца. У руднику Мин – кладенцу, како писмено обавештава Пашића, он је поправио кућу за два своја радника а у ископавањима је знатно напредовао јер је најпре ископао 20 метара па затим и целих 50. Истовремено у писму он хвали воду речице Шашке која у прилично тешком и стрмом терену тече поред самих рударских окана. Он овај дивљи и неприступачни предео упоређује са бањским просторима. Вода Шашке делује „као будимска“, права је „лимон-ада“, „стока је пије навалице“ што заиста нема много везе са рударством, једино ако је помишљао да прошири своје послове на сточарство. Из његових писама се да закључити да је уговором везан и да се нигде, осим код Пошића, не задужује у ширењу истражних радова и превозу већ ископаног угља. Види се такође да се нада да ће стручњаци из Белгијског друштва да кажу шта у Минкладенцу има осим угља. Вероватно је мислио на злато које и данданас привлачи људе сличне Ратковићу. Оставио је податке да је угаљ који је ископао и складиштио продавао по осам динара за 100 кила. Да би одржао Пашићево интересовање и поверење Ратковић извештава да је разговарао са неким трговцем из Књажевца да направе складиште за 20 тона угља. Обилази Трговиште и Горњу Соколовицу, али – и то кошта. По договору ово нова истраживања финансира Пашићев брат, Најдан. Зима се, међутим, све више приближава, а Ратковић се све више растрзавао многобројним плановима. Већ су се појавила зарушавања у „Георгини“, па затим и у „Зети“ а тако је било и код „Кречане“. Није никако ишло према Пашићевом налогу да се Ратковић усредреди на она

окна за која може безбедао утврдити да се могу експлоатисати да би се на крају производног ланца и продаје дошло до профита. Ратковић све то зна и хоће да слуша али припремни радови гутају новац. Помиње Ратковић и окружног инжењера – и њему је дужан вероватно за таксе, дозволе и томе слично. Ако не набави 600 динара, посао ће пропасти. Предлаже, као у грозници, да свој део у овом заједничком послу „геслими Белгијанцима“ и да остане њихов чиновник. Ратковић је, како се види, однекуд нудио Белгијанцима да његов део купе за 100 наполеона, а они, будући да нису уверени да у руднику има довољно угља, предлажу да финасирају његова ископавања и да узимају 3% од продатог угља. Чиста рачун – дуга љубав. Изгледа да договора није могло бити. У међувремену рудник Мин – кладенац који се налази између два висока брда, у близини планине Црноглав, био је завејан са 4 метра снега. Био је фебруар 1892. године. Паре које су му потребне, као и увек до боље прилике, Најдан не сме да му да без одобрења брата Николе. Она бистра вода као да је будимска, питка као „лимонада“ потопила је сва окна и „Пашића“, и „Георгину“ и „Александра“ и „Зету“ и цео рудник се претворио у велику и грозну каљугу око које су завијали курјаци. Те слике дивљине око рудника дошле су и до самог Пашића и, наравно, нису помогла ни Ратковићева уверавања да је у поткопу Кречана угаљ бољи од белгијског са Вршке Чуке. Најдан такође пише брату и помиње силан Ратковићев труд, многе његове истражне радове и планове. Ту је поткоп Мунтијану и рудници у крајинском округу. Наравно финале свега тога је новац, јер су трошкови порасли, нису више само 600, нису се ни дуплирали („Драги брате“, пише Најдан, „немој се љутити...“) износе око 1900 динара. Сви су изгледи да ће се дићи руке од рударења поред Шашке, где су некад рударили Саси, јер Ратковић није од њиховог соја, али како констатује Најдан, да „преко његовог (Пашићевог) наређења“ уме да „извуче“ паре – вероватно за себе, а на штету пословања.

ПАШИЋ И КРАЉ АЛЕКСАНДАР У АУСТРИЈИ, ЦВИЈИЋ У ЗАЈЕЧАРУ

Смена уредника Мицића показала је да је Пашић као лидер странке на власти држао до истине (уколико је имао удела у његовом смењивању, а могао је да га има) више него до мирног уживања и заташкавања незаконитих поступака. Може се рећи да је слобода штампе знатна, колико је присутна и одговорност. Све то најбоље показује напад на митрополита Михајла. 29. септембра 1891. објављен је прилично некоректан чланак, судећи по његовој грубости, са потписом „стари свештеник“. По њему је митрополит Михајло савољан и, извесно је, мрзи поједине свештенике и што је најгоре „пркоси влади“. Како је новодонесени црквени закон ограничио његову власт, он припрема нови који ће му, како без имало резерве и са страшћу булеварског новинара која не приличи духовном лицу, омогућити да „жари и пали“ по цркви. Овакав пиромански приступ је у ствари истовремено и наставак спора око именовања тимочког епископа. Замера се митрополиту што за тимочког епископа жели „свог човека“. Спор је решен 14. новембра 1891. када је ректор богословије у Београду, Мелентије, именован за тимочког епископа.

Због бољег разумевања напора да се сачува стаус Зајечара као центра Тимочке Крајине, изнећемо кратку историју тимочке епархије на основу чланка Николе Плавшића (Развитак, бр 1-2, 1992.). Пре I српског устанка тимочка област припада Цариградској патријаршији. Од 1807. до 1813. г. Крајина је под управом београдске митрополије. После 1813. Тимочка Крајина је под јурисдикцијом охридске митрополије. Од 1833. (или 1839?) у Зајечару се формира Тимочка епархија, а од 1842. г. због лошег смештаја епископског двора њено седиште је у Неготину. Будући да је смештај у епископском двору био у Неготину још гори, све ове трзавице су настале из много сложенијих разлога,

рекло би се да зависе од воље кнеза Милоша и његових наследника, односно, што је можда тачније, од утицаја локалних првака и њихове способности да изнесу аргументе у корист свог града. Тако на пример, живећи у време таквих сеоба и клацкалица, епископ Доситеј је више живео у Зајечару него што је столовао у Неготину, док је седиште епархије било у њему. У вези с тим поткопавање митрополита Михајла потиче од краља Милана и краља Александра јер су бивше „заверенике“ и инспираторе Тимочке буне, у које су убрајали и митрополита Михајла,⁴³ хтели да поткаче чим се за то укаже прилика. Таква генеза и основа за напад на ауторитет митрополита Михајла, који је иначе родом из Тимочке Крајине, били су прихваћени и од неких црквених кругова па и није чудо што се и тимочко свештенство око тога узмутило.

Сва ова збивања указују да је Зајечар важна стратегијска тачка нарочито до 1878. г. када такву улогу преузима Ниш, али је исто тако извесно да Зајечар није те предности искористио. Доласком Пашића на власт првобитно замисли о изградњи Зајечара као културног центра, оствариће се у великој мери и то у сваком погледу (развој пиварске индустрије, изградња гимназијске зграде, премештање седишта епархије). Та улога Зајечара делимично је описана у чланку *Поводом обнове Тимочке епархије*, објављеном у *Тимочанину*: „...Малени Зајечар био је важна тачка из које ће се управљати црквом нове епархије и где ће седети будни стражар српске цркве и народности. Ту ће се стицати свештеници ове Крајине, да се очинским саветима и подукама српског архијереја упуте на користан рад и службу народу, ту ће се дићи културна тврдиња на истоку нове српске државе...“

И 1892. године, као и раније, постоје разне пограничне афере, али више као наслеђе и инерције некадашних упада на турску територију. Сада су актуелни кријумчари петролеја и стоке. У једном писму Пашићу помињу се оптужени радикали који су кријумчарили волове из Бугарске. Молиоци се надају да ће они бити

ослобођени пошто нема доказа да су учинили дело које им се приписује.

Пашић се све више удаљавао од Зајечара, али је Тимочка Крајина занимљиво и транзитно подручје као да више није знак за забаченост и дивљину, какви су били „Вршка Чука“ и „Ивањица“. Тако су средином јула 1891. г. Зајечарци били обавештени да се краљ Александар налази у Кладову, на броду „Софија“ одакле је прешао на брод „Оријент“. У Кладову су га посетили председник црквене српске општине из Турн – Северенина и руски посланик у Букурешту Форитон.

Саобраћај се крајем века одвијао углавном пешачењем, воловском и коњском запрегом и дилижансама. Поштански и путнички саобраћај на Дунаву омогућавали су везу са престоницом. Програм радикалне странке, која је сада на власти, омогућавао је већу бригу и у овој области. Тако је извршен притисак на власника белгијске пруге Вршка Чука – Радујевац, Бонона, да дозволи превоз радника у пределу села Трнавац и Соколовице до рудника Вршка Чука. Бонон је одбио такав предлог, а извештач *Тимочанина*, у име Зајечараца се пита да ли је ова пруга у Белгији или Србији, уз подсећање да је Бонон „странац у овој земљи“.

Извештава се о припремама скупштине радикалне странке која треба да се одржи у Зајечару, агитује се прикупљање новчаних средстава за изградњу споменика стрељаним радикалима у Тимочној буни. У исто време, лето 1891. г. Пашић се налази у краљевој пратњи у Ишлу где их је дочекао цар и краљ Аустрије.⁴⁴ Аустријски министар унутрашњих дела, Калноки, састао се најпре са краљем Александром, а потом и са председником владе Пашићем.

Почетком септембра у Зајечар долази Јован Цвијић. Циљ његовог обиласка Тимочке Крајине је да се овај мало познати крај Источне Србије боље проучи и упозна.

Јесен 1891. г. била је у Зајечару обележена присуством делегата скупштине радикала из целе земље,

чланова главног одбора и самог вође странке и председника владе, Николе Пашића. То је било 15. септембра. Опажа се права еуфорија престижа тимочког краја преко *Томочанина* у коме се штампа фељтон о Тимочкој буни, затим биографије јунака из оба рата, а посебно животопис једног вође Тимочке буне, Љубе Дидића, који је стрељан 7. новембра 1883. године.

На написе бугарске националистичке штампе одговара се и даље енергично. Објављено је писмо из Бугарске које су послали мештани села Браћевца у коме се подсећа да су они, као и њихови суседи у Новом Селу, српске народности, па стога предлажу да се омогући да се њихова деца школују у Зајечару.

Посебно су били занимљиви чланци који описивали Пашићев боравак у иностранству. Он је са краљем Александром из Ишла отишао на излет до Волфангашког језера, у друштву ерхгерцога Франца Силвестера и ерхгерцигоње Марије Валерије, принца Леополда са супругом – принцезом Гизелом. Јавни противник Аустроугарске, колико је то било потребно, и тајни много више, јер је наслутио њене апетите, није запостављао било коју прилику за корисне међудржавне сусрете.

Краљ Александар је наставио пут за Луцерн и Париз, а Пашић се вратио у Зајечар где је заједно са Гигом Гершићем и А. Николићем присуствовао скупштини странке о чему је раније било речи.

У последњој години постојања листа *Тимочанин*, гласила радикалне странке, Зајечарци су и даље могли да читају о великом замешатељству у вези са митрополитом Михајлом. За митрополита се каже да је сигурно да он није држава, што је уситину тачно, али је и он један од њених стубова какав је био и сам Пашић. Да не би било забуне, непотписани новинар напомиње да је у питању опште мишљење јер како каже, „тако ми, Тимочани, мислимо“. Јењава и сукоб митрополита Михајла и министра просвете Србије. Митрополит се оптужује као екстремни русофил који ће од Србије направити „прекодунавску руску губернију“. У зиму

исте године смењен је министар Ђаја. Хвали се савршен ред који владао у протеклим изборима, али и нови министар просвете Светозар Милосављевић јер је строжији од Ђаје „какав и треба да буде за ово нерадно и распуштено чиновништво“. То је један од оних, пише извештач *Тимочанина*, коме краљ Милан није набијао цилиндар на уши. Обелодањује се, чиме је окончано писање о митрополиту Михајлу, да је министар Ђаја дао оставку због сукоба са митрополитом.

ПАШИЋЕВ ЂОРЂЕ

Случај Ђорђа Лазаревића указује да је Пашић сматрао да власт изнад свега треба да се руководи принципима и да све заснива на поштовању закона. Изгледа да није волео претеране фамилијарности, нити је обавезивао себе да људима којима је остао дужан јер су му спасли живот, попушта и да им опрашта грешке, користољубље, страначку недисциплину и слично.

Догодило се, наиме, без обзира на пријатељство Пашића и Ђ. Лазаревића, да је месни одбор радикалне странке у Неготину на својој седници од 5. 1. 1897. г. предложио главном одбору странке да се Ђорђе Лазаревић искључи из странке. У противном цео месни одбор ће дати оставку. Таква одлука приморала је Лазаревића да да оставку. Њему се придружио и Дудић. Међутим, када му саопштено који су разлози за доношење такве одлуке, он је своју оставку повукао, а Лазаревићева оставка је прихваћена. Из образложења одлуке може се разабрати да је Лазаревић, иначе индустријалац, произвођач пива, служећи се лажима и обећањима ступио у савез са напредњацима, уверевајући и месни одбор да би коалиција са напредњацима донела користи странци, у намери да постане председник суда. У образложењу се не каже да ли он за то звање има одређену квалификацију. Лазаревић је исто-

времено повео кампању против кандидатуре Мијајла Дудића за председника неготинске општине. Да би постигао свој циљ обећавао је запослења својим следбеницима и бирачима. Из преписке се види да је Пашић желео да Ђока Лазаревић схвати своју грешку а да, истовремено, не буде изгубљен за странку. Саветовао је помирење тимочких радикалних првака са Лазаревићем. Како се види из писама упућених Пашићу, оставке су дали и други радикали. И поред свега већина је схватила да Пашић, на свој специфичан начин, може да удари и на најстарије и најутицајније чланове странке. Повукао се и др Лаза Илић, оставку је дао и Петар Глигоријевић, председник брестовачке општине, а у писму које је упутио Пашићу обавештава га „ради знања“ да је од капетана Барјактаревића чуо да оставке у Тимочкој Крајини нису случајност већ за то има „миг одозго“. То је било у новембру 1897. године.

Писма којима располаже Зајечарски архив, датирана на почетак априла 1899. године, писана су од стране самог Пашића док је био у пожаревачком казненом затвору због краљеве оптужбе да је учесник завере у Ивањданском атентату. Једно од њих упућено је општини Београд. Из његовог садржаја се види да је Пашић сматрао да је најбољи лек против секирације нека пословна трансакција. Он из казног затвора тражи зајам од београдске општине да би откупио плац који се налази поред његове куће, боље рећи хотела Интернационал, на савском пристаништу јер би грађевински радови на том плацу могли да угрозе грађевину у његовом власништву. „Ако општина београдска не би могла или не би хтела, из обзира мени непознатих (да прода њему), онда молим да плац прода путем лицитације, али никако испод руке.“

Надаље из све ређих писама која су везана за тимочко поднебље види се да су радикали из Доброг Поља, среза власитиначког упутили Пашићу честитке поводом његовог пуштања на слободу после деветомесечног тамновања. Деветнаестог марта 1901. године из Неготина јављају Пашићу да пред изборе не улазе „у

физију“ са напредном странком. Тако се поново показало да Пашић остаје доследан и не сарађује са режимском странком. Супротно тој доследности, писма Ђорђа Лазаревића од пре четири године показују да је Пашићев сарадник гајио узалудну наду да ће краљ Александар и њему одане и наклоњене странке променити ћуд. У писму од деветог марта 1897. Лазаревић са много етнузијазма уверева Пашића да ће се показати да је његова сарадња са напредњацима користи радикалима. Поред потписа са доста фамилијарности („Твој Ђока“) и ничим утемељене наде да ће стари пријатељ променити своја гледишта, Лазаревић је на крају писма ударио штамбиље своје фирме. Он своју групу назива фракцијом која би са напредњацима донела много гласова радикалима. Види се такође да је према Пашићевој сугестији покушано измирење радикала и Лазаревића. То измирење није успело, а Ђорђе је пропао на изборима.

Министар просвете је 5. јула 1900. г. одобрио да се Радомир, Даринка и Петрослава, „деца пређашњег министра Пашића“ могу школовати на страни.

Следећи расположиви контакт Пашића са ћеркама, а преко њих са завичајем и Русијом, стицајем околности датиран је 1. 2. 1916. г. Са лађе „Савоја“, у крфском пристаништу Пашић пише Даринки и Петрослави, које се налазе у Русији. Море је бурно тог црног фебруара. Пашићу је „особито жао наших војника“. Није се стигло да се разапну сви шатори, а дрва за огрев нема довољно. Супруга Георгина дописује, пошто Пашић нема времена, како она напомиње, за дуга писма, да се наши војници и поред све муке добро држе. Из нечитког Георгиновог рукописа види се да је син Раде са њима и да је и на Крфу шерет. Његови шеретлуци, којих се неће одрећи ни касније, коштаће оца Николу веома скупо.

ЕПИЛОГ

Да ли је поднебље Тимочке Крајине створило Пашића, или се Тимочка Крајина и цела Источна Србија прочула по њему, сасвим је свеједно. Неважно је такође да ли је Пашић знао о својим претходницима мање или више него што се данас претпоставља. Ова књига у исту раван поставља сва поређења личности, нарави и времена.

После смрти краља Милана и убиства краља Александра у мајском преврату 1903. године, Пашић поново избија у први план, иако није ни на који начин учествовао у завери. Главни актер био је Генчић који се можда тако искупио пред судом историје, ако су оцене његових политичких противника о његовом каријеризму имале основа. И нови краљ Петар Карађорђевић, и Генчић, а са њима и Пашић, носили су тешко бреме опасности од организованих завереника. У тој 1903. години Пашић је морао да примењује своје опробане политичке методе с обзиром да је осетио запостављање од стране својих сарадника, па и самог краља Петра. Одбио је да уђе у владу Јована Авакумовића, а није отишао ни на аудијенцију краљу Петру да изрази своје задовољство што је династија Карађорђевића дошла на власт. Краљ Петар је променио своје понашање према Пашићу пошто је чуо да Пашић намерава да напусти земљу. Схватио је да је и Пашић личност са којом је тешко сарађивати, а без њега још теже владати. Простије речено, краљ Петар морао да рачуна на углед који је Пашић имао у народу. Заслугу за смиривање ситуације у вези са новим занемаривањем Пашића има Светислав Симић, некадашњи уредник *Тимочанина*, који је сада стекао поверење круне, па је

новом суверену могао да објасни однос снага у Србији, значај радикалне странке и њеног лидера Николе Пашића. У јануару 1904. г. Пашић је именован за министра иностраних послова, а већ на јесен исте године поново је председник владе.

Следећи логику и интересе државе, Пашић, зарад сопственог мира, није попустио ни краљу Петру. После два месеца која је провео на положају председника владе, даје оставку јер није био задовољан односом краља Петра према Аустроугарској. И садашња „дворска камарила“, а нарочито завереници из 1903. су деловали против Пашића. На краљеву молбу он је повукао оставку али је убрзо поново дошло до сукоба јер је краљ намеравао да купи топове у Аустроугарској. Новчани дужник Аустрије и морални дужник Црне руке, краљ Петар је у борби са Пашићем истрајавао све до почетка Првог светског рата, када је абдицирао и предао власт Александру. Пашић није попустио. За краљеву абдикацију имао је два јака аргумента: два добијена рата 1912. и 1913.

Пашић је био визионар који је без нестрпљења градио основу за будућу главну мисију Србије. Из његовог говора на конференцији радикала од 21. 11. 1911. се види да је он поклањао „главну бригу српској војсци“, да се мора „све чинити да она буде на висини свог задатка...“⁴⁴⁵

Да би створио оно што је у будућности потребно Србији он није зазирао од оставке, некад из тактичких разлога. Тако је учинио и 19. јуна 1911. али је у судбоносно време када је Србија у сваком погледу ојачала, опет на власти од 30. августа 1912. Његова политика доживела је тријумф и потпуну националну афирмацију јер су „Пашићеви топови“ победили на Куманову. Српске трупе су ушле у Тирану 30. новембра, а претходно у Драч 28. новембра. Помоћ 2. српске армије Бугарима приликом освајања Једрена је његово дело као што је и повлачење из Албаније потез у његовом стилу јер је на тај начин стечено право на већи део Македоније. Маниром великог политичког страте-

га, чим је осетио да ће Бугари у Македонији да нападу наше трупе, он је дао оставку да се не би замерио Русима који су запретили да Србија не сме да нападне Бугарску. Ова оставка која је поднета 15. јуна 1913. није прихваћена.

Показало се да и оружје треба куповати од пријатеља или могућих савезника. И највећи противници су одали признање Пашићу. Почетком рата 1914. године Пашићева политика према Русији уродила је плодом јер је Русија ушла у рат и тиме омогућила Србији да постигне велике почетне победе.

Разбијање албанских побуњеника, који су против српске војске деловали по принципима екстремног исламизма, последније и од саме Турске, и окупација северне Албаније у септембру 1914. г. су такође Пашићево дело. Повлачење из Албаније после ултиматума Аустроугарске нису схватили само кратковиди политичари. Пашић је, наиме, без оклевања прекинуо скадарску и албанску кампању и, по оцени Васе Казиминовића, спречио сваку могућност да обрачун између Србије и Аустроугарске буде локалног, изолованог карактера. С друге стране Енглеска и Француска су се држале пасивно у односу на Пашићеве позиве у помоћ Србији као и на сва упозорења на даљи развој збивања. Наслућујући да ће Србија због недовољне материјалне и војне помоћи савезника постати жртва, Пашић је одлучио да српска војска окупира поново северну Албанију како би се тиме осигурала одступница у случају да против српске војске у ратна дејства уђу Бугарска и Немачка заједно са Аустроугарском. Због тога се сукобио са војводом Радомиром Путником који је имао другачије мишљење и план. Наравно и у погледу даљег развоја догађаја Пашић је надвисио и таквог војног стратега какав је био војвода Путник. Пашић је у тим најтежим тренуцима, без обзира на неслагања и отпоре, формирао посебне одреде који су упућени на све стратешке позиције у северној Албанији. Те трупе, зване „Пашићева војска“, биле су од посебног значаја за повлачење преко Албаније јер би

се без њих и њихове заштите лутање избеглица и војске претворило у затворен круг базања у магли и тавници. Без Пашићеве војске и његовог пријатеља Есад паше жртве приликом повлачења из Албаније биле би далеко веће. Велике силе савезнице, врховна команда српске војске овакав план нису одобравале, али је штампа била на Пашићевој страни. Показало се да је Пашић далековид у својим предвиђањима. По Пашићевој замисли догодила се јединствена правно – међуржавна и ратна ситуација: територија Србије биће освојена, али војска није капитулирала већ се повукла на просторе који су ближи савезницима. Крајња последица оваквог тврдокорног и моралног чина могла је само у позитивном смислу да допринесе коначној победи.

Зајечар између два свейска рата

Коначно, намеће се још једно питање: каква је улога Николе Пашића у стварању версајске Југославије. На многим скуповима протеклих година Пашићев потомак је истицао да се Пашић одрекао свог чврстог става да српска војска треба да ослобађа Србе а не друге народе. Који и какви фактори не дозвољавају већ два пута опстанак такве јужнословенске

државне заједнице треба да буде предмет неког компетентнијег писања. Др Ђорђе Станковић у својој књизи *Никола Пашић и југословенско питање* која је издата 1985. године, даје основне одговоре на улогу Пашића у југословенском питању. Имао је на уму и оцене његових претходника, др Јанковића на пример, по коме је Пашић био за унитаристичко решење што подразумева превласт Србије у новој држави што није далеко од истине. Промене уверења, лична мишљења која су се ту и тамо могла испољити, одступања или критички однос према јасним циљевима установљених декларација су логични јер сваки мудар и прагматичан политичар је роб многих дилема, али и одлука које дефинитивно донесе. Пашићеве дилеме проистичу из размишљања да ли ће будућа држава моћи да опстане. Битно је питање зашто је, као и много пута у каријери, Пашић у тренуцима акције српске војске и преласка „реке Рубикон“ Пашић као утицајан и заслужан појединачни фактор изостао? Један од Пашићевих прокламованих принципа који гласи: „Србија треба до краја да остане на моралној висини и да нигде по својој вољи и решености не напусти ни један народни идеал“ не осветљава много боље читаво ово питање. Да ли је југословенска идеја Илирског покрета и касније хрватских интелектуалаца само њихов идеал или је истовремено и народни који ће бити трајно и темељно подржан. Наводећи оцене и других аутора др Станковић нас приближава истини да је овај „народни идеал“ (који се може окарактерисати као једностран доклегод Хрвати и Словенци желе да гину за неки други) знатно проширен јер се за то указала прилика. Још 1915. године када су трајали интензивни контакти између Пашића и југословенског одбора, Трумбић је писао да ће југословенски одбор (чији су чланови или занемаривали права расположења хрватског и словеначког народа или су играли на „србијанску карту“ по нужди, што је ближе истини) радити на распршивању „предрасуде“ о „незаситљивом завојевачком апетиту Србије“. Као занимљиву појединост навешћемо и оцену др Станковића да је Пашић врло ретко употребљавао израз „Велика

Србија“ али да је о чину стварања нове државе говорио и писао као о „уједињењу Српства“ али је помињао и уједињење „Србо-Хрвата“ и „Словенаца“ што говори о еволуцији његових националних идеја.

Несумљиво је да је Никола Пашић започео своју политичку каријеру као националиста (у позитивном смислу те речи), да је између југословенства и српства бирао Велику Србију, а да је приступио стварању Југославије са истом страшћу уверен да спашава три имена једног истог народа и то на начин који не би угрозио српску нацију, да је пречуо гласове из своје сопствене усамљености, који су, како се сада види, били и најтрезвенији у општим повицима и галами оне већине која је тражила ослобођење и уједињење свих јужнословенских народа, да је иако је један од главних актера стварања краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно унитарне Југославије, остао Велико-србин и, по хрватском тумачевњу, освајач туђих територија, да је имао права да се нада да Југославија може да успе, мада је наслућивао да је процес стварања нација у његово време у Европи већ окончан и да ново и пребрзо мешање народа, као у време Пијемонта, више није могуће.

Његов заокрет је добио своју снагу и због његове вере у демократију која је омогућила доношење више декларација и договора о уједињењу свих јужнословенских народа у чему његово првобитно уверење једноставно није могло опстати. Изгледа, међутим, да праве демократске одлуке нема ако је донесена вољом неке мањине. Јер, мада су хрватски прваци потписали многа документа о уједињењу, мада је хрватско становништво одушевљено дочекало српску војску у многим градовима, оно што називамо предуслов за демократску одлуку, а то је добра информисаност, је изостало. Ослобађајући се својих татора Мађара и Аустријанаца, Хрвати су се веселили, али када су се осушиле сузе радоснице, врло брзо је схваћено да их је српска војска спасила Италијана и да стога треба да живе у новој држави са вечном захвалношћу или да признају

себи да их Пашић окупирао. У наш време, хтели ми то или не, изгледа да све више призивамо оног младог Пашића који је зазирао од мешања вера и нација, али и оног Пашића који је говорио и писао да је уједињење јужних Словена могуће кад сваки од народа (првенствено је мислио на Хрвате и Словенце) најпре створи своју државу па се онда државе, а не народи уједине у нову. Да поменемо да утицај савезника који су победили централне силе има такође своје место јер је Пашић 1920. године изјавио да је Србија лојална и солидарна са жељама и плановима савезника.

У хрватској јавности Пашић је био, а изгледа и остао, само Великосрбин. И Крлежа у својој књизи *Десет крвавих година*, која је изашла из штампе 1957. године, сматра да се Хрватска до данас (значи и те 1957. године, дакле у Титовој Југославији) није отела „кретању око туђих осовина“ што разуме се не доводи до „политичких резултата“ по мери Хрватске. На свој противуречан начин Крлежа је споменуо хрватско питање у време када смо се званично уверавали да је најзад и заувек решено национално питање свих у Југославији. При том се Крлежа не изјашњава о којој је то осовини реч. Да ли је то Србија, версајска Југославија, ФНРЈ или стране западне силе. У негативном означавању будућег расплета Крлежа пророкује да ће Хрватска раскинути уговор из 1918. негде 2228. године, не помињући никаква искуства из четворогодишње епизоде када је тај уговор раскинут на стравичан начин због савеза са наци – фашистичком и хитлеровском Немачком. Ако је Крлежа поменуо и оно што други нису смели и умели и ако је при том желео да обесхрабри склоност Хрвата да склапају прагматичне уговоре и нагодбе са губитницима, напад на давно покојног Пашића био је потребан, лако изводљив и недвосмислено усмерен. Крлежа у редовима своје књиге о „крвавим годинама“ представља очајног Супила као хрватског Христа који одбија сваку помисао да би „Баја“ (Н. Пашић) и радикали могли да управљају хрватским народом, а затим гово-

ри како је тај исти Супило „склопљеним рукама“ молио тог истаг Бају да помогне Супиловој домовини.⁴⁶

Ако је тако онда је разумљиво што Пашић употребљава појам Србохрвати имајући на уму прилично неутемељену тезу да су Срби и Хрвати један народ (ако и јесу сигурно је да нису иста нација). У разговору са руским царем, како наводи Васа Казимировић, када је провадацисао женидбу престолонаследника Александра 1914. г., Пашић је помињао српско – хрватски и југословенски народ. Нишка декларација из децембра 1914. године, у чијој је дефиницији учествовао и сам Пашић, јасно рачуна на „ослобађање и уједињење све неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца.“ У декларација је јасно наглашено да ће ослобођењем и уједињењем бити искупљене „кржаве жртве које данашњи српски нараштај подноси...“ Ипак, то су колективне стратешке одлуке према којима је Пашић као појединац могао да има одређене резерве, мада је истина да је обесхрабривао југословенски одбор који се залагао за стварање посебне државе Срба, Хрвата и Словенаца изван Србије и Црне Горе.

Васа Казимировић у својој књизи *Никола Пашић и његово доба* наводи да је Пашић овако дефинисао главни циљ Србије која мора најпре „да ослободи Србе јер они хоће с нама, а Хрвати и Словенци нека се определе ако хоће с нама, ако не – ништа“. Овај став Пашић је изнео и у *Тајмсу* пошто је објављено да је он рекао да ће Србија ослободити Србе, Хрвате и Словенце изван Србије и Црне Горе и да ће им се после тога пружити могућност да се уједине са Србијом или ће они створити „мале државе како је било у прошлости“.

У складу да својим опредељењем о стварним заслугама Србије, Пашић се упорно залагао да Хрвати из југословенског одбора уђу у српску владу и да на тај начин буде отворена унитарна краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Није потребно да се упуштамо у појединости деловања српске опозиције која је била југословенски оријентисана.

Догађаји у јесен 1917. године кретали су се брже од свих вековних тежњи и недоумица. Трећег септембра Бугари су на Солунском фронту били разбијени, а 12. истог месеца и године доживели су још један слом заједно са својим савезницима Немцима. Шеснаестог септембра настављено је гоњење Аустријанаца и свих других који су се борили под њиховом заставом, а већ 19. септембра српска војска је ушла у Београд. Истог дана у Загребу је основано Народно веће Хрвата и Срба које је огласило свој став да српска војска не прелази преко Саве. Српске трупе тада се налазе у Босни, Херцеговини, Црној Гори, Далмацији, Банату, Срему и Бачкој. Примицао се и децембар а Пашићу је била ускраћена могућност да утиче на одлуку о преласку „Рубикона“. Али оно што је за српску војску, а можда и Пашића, било мање потребно, за Народно веће у Загребу изненада је постало нужно. Са запада се, наиме, према Љубљани и Загребу приближавала италијанска војска. Због хаоса, пометње и анархије сваке врсте, Народно веће не успева да организује државу а још мање отпор талијанској војсци, па зато моли да српска војска то учини уместо њих. Пашић није био у близини регента Александра када је на позив позитивно одговорено. Пашић је склоњен јер би, можда, својим дилемама, угрозио краљеву одлучност или због тога што је по краљевом уверењу дошло време да коначно елеминише Пашићев ауторитет у политичком животу нове државе. Краљ није желео Пашића у својој близини када је 1. децембра 1918. године проглашена краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. И не само то, он није потписао декрет о новој влади краљевине на челу са Пашићем. Председник владе постао је други по важности човек у радикалној странци, Стојан Протић, чиме је отворено обезвређена главна и одлучујућа улога Николе Пашића у протеклом ратном периоду. На челу делегације нове државе Пашић путује на мировну конференцију у Трст. У међувремену се разбуктава међустраничка борба, па је краљ био принуђен да мандат за састав нове владе повери Пашићу. Овај је понуду одбио с намером да краљ схвати или

научи „да ништа није опасније по круну од упуштања у решавање политичке кризе и мешања у међустраничку борбу“. После тога краљ је настојао да поткопа Пашића у самој радикалној странци. За тај циљ је употребио хрватског политичара Стјепана Радића. Он је у штампи јавно напао Пашића због недовољно јасних финансијских трансакција његовог сина Радомира. И поред тога краљ није дао мандат Радићу већ радикалу Узуновићу, а када је и та влада пала он даје још једном прилику том истом Узуновићу. Осећајући да је поново дошао његов час, Пашић је као шеф најјаче странке у парламенту затражио од краља да њему повери мандат. Краљ је ову понуду дочекао веома грубо, уз примедбу да се Пашић није довољно опрао од оптужби против сина Радомира. Наравно, Пашић је као многа пута раније, поседовао и аргументе и вољу, али не и свежину и здравље којима располажу млађи људи. Такву увреду и понижење није могао да поднесе и одмах се удаљио из двора. Код куће му је позлило, а да зло буде веће, за њим је дошао министар двора, генерал Д. Јанковић, који се у име краља извинио за увредљиве и грубе речи, али је истовремено задао задњи краљев ударац – изјаву да при том краљ не одустаје од своје намере да Пашићу не да мандат који је у скупштини на демократски начин био већ свршена ствар. Пашићу је истог тренутка још више позлило и он је изгубио свест, а убрзо затим је издахнуо, 10. децембра 1926. године.

БИОГРАФСКИ ПОДАЦИ ПОЈЕДИНИХ ИСТОРИЈСКИХ ЛИЧНОСТИ

АЈНХАРД, секретар франачког владара Карла Великог и историчар. Живео је од 770. до 840. г. У списима који се Ајнхарду приписују први пут се спомињу Срби (822). Написао је биографију Карла Великог.

АВАКУМОВИЋ, ЈОВАН, вођа либералне странке, правник и писац првог српског уџбеника из кривичног права, министар правде: 1892-1893. Председник владе и министар иностраних дела. Први председник владе после мајског преврата. Умро 1928. године.

АКСАКОВ, ИВАН СЕРГЕЈЕВИЧ (1823-1886), славнофил, публициста, помагао српску ствар од 1875. до 1878. г.

АЛЕКСАНДАР III руски цар (1845-1894). У спољној политици приближио се Француској. Изградио транскаспијску и транссибирску железницу.

БОРНА (810-821), кнез у Далматинској Хрватској, вазал франачке државе. Ратовао против Византије. Учествовао са Францима у гушењу устанка Људевита Посавског.

БАБА НОВАК, најпре турски субаша, затим хајдук који се вратио православној вери. Рођен у Поречу. Са румунским војводом Махијем Храбрим ратовао у Влашкој, Молдавији, Трансилванији, Бугарској и Србији. Почетком седамнаестог века страдао у аустријско-папинској завери, као и Михај. Будући да је српског порекла он је значајна личност српске и румунске историје. У Клузу му је подигнут споменик.

БОГОСАВЉЕВИЋ АДАМ (1844-1880). Један од политичара који су омогућили оснивање радикалне странке. Заступао је сељачке интересе и борио се против бирократије и аутократског владара Милана Обреновића.

БОНТУ, председник Генералне уније француског финансијског друштва. Бонту је склопио уговор са кнезом Миланом Обреновићем о финансирању изградње и експлоатације пруге Београд–Врање. Ово друштво је банкротирало, а Србија је изгубила 25 милиона динара (Бонтуова афера).

БАКУЊИН, МИХАИЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ (1814-1876). Антицариста и анархиста. Учествовао у више устанака и побуна у Европи. У Русији му је одузето племство и имање. Сарађивао са Мацинијем, Марксом и Енгелсом. Из Интернационале искључен 1872. г. Заступао идеје о укидању државе.

БРАНКОВИЋ, ЂУРАЋ (око 1374-1456), син Вука Бранковића и унук кнеза Лазара (по мајци), српски деспот од 1427. до 1456. г. Када је наследио ујака Стефана Лазаревића саградио је за свега три године град Смедерево. Признавао турску врховну власт, али и власт Мађара.

БРАНКОВИЋ, ЂОРЂЕ (1645-1711). Рођен у Јенипољу, гроф. Сматрао је да је потомак Ђурђа Бранковића. Живео је у Ердељу, бавио се дипломатијом. Прносио је глас да га је српски патријарх миропомазао за српског деспота. Путовао је у Русију и био примљен код цара Алексеја I. Добио је и титулу угарског барона. Све делатности за борбу против Турске валасти ојачава и везује за своје порекло. Ухапсио га је и утамничио Лудвиг Баденски. У тамници је заврши свој историјски спис под називом *Славеносербске хронике*.

БУЛАНЖЕ, ЖОРЖ (1837-1891), генерал и министар војске у Француској. За време Треће републике истицао се монархистичком пропагандом служећи се интригама и аферама како би се у јавности створило уверење да је држава у опасности. На тај начин постао је 1889. посланик Париза. Када су његови политички противници разоткрили његове лажи и преваре, извршио је самоубиство.

ВУЈИЋ, МИХАЈЛО (1853-1913), политичар, академик, професор Велике школе, министар финансија, иностраних послова и председник владе 1901. Амбасадор у више европских метропола. Због сукоба са Пашићем пензионисан 1907. године.

ГОРЧАКОВ, АЛЕКСАНДАР(1798-1883), руски кнез, министар спољних послова од 1856. до 1882. Био је активан као дипломата у време „источне кризе“ 1875-1878. г. Један од актера Санстефанског мира 1878. године.

ГАРАШАНИН, ИЛИЈА (1812-1874), политичар, државник, лидер уставобранитеља, био је командант српске војске 1837. Довео је Александра Карађорђевића на престо 1842. Први човек Србије у уставобранитељском периоду. Установио управни и полицијски апарат. Творац је спољне политике Србије (*Начертаније*). Његова политика удаљавања од Русије није успела па је либерална струја поново довела кнеза Милоша на власт. По други пут се политички ангажовао за време кнеза Михаила када је смелије него раније помагао ослободилачке покрете у Турској и Аустроугарској. После смрти кнеза Михајла потпуно се повукао из јавног живота.

ГАРАШАНИН, МИЛУТИН (1843-1898), син Илије Гарашанина. Оснивач Напредне странке. Обреновићевац по убеђењу. Био је министар и председник владе и посланик у Бечу и Паризу. Уредник *Вигела*. Постао је академик 1895. г.

ГРУЈИЋ, САВА (1840-1913), генерал, члан радикалне странке, министар војни, посланик у Петрограду, Цариграду и Софији.

ГЕРШИЋ, ГЛИГОРИЈЕ ГИГА (1842-1918), правник, политичар, члан САНУ, један од оснивача радикалне странке. Министар правде.

ЂАЈА, ЈОВАН (1846-1928), члан главног одбора радикалне странке, народни посланик, министар унутрашњих дела у оба наврата, затим се удаљава од радикалне странке и бави се дипломатијом, новинарством и превођењем.

КАРАВЕЛОВ, ЉУБЕН (умро 1879), бугарски књижевник и публициста, један од твораца бугарског националног препорода. Студирао у Русији, живео у Србији где је 1869. г. објавио приповетке под називом *Је ли крива судбина*.

КАНИЦ, ФИЛИП ФЕЛИКС (1829-1904), мађарски путописац, графичар, археолог. Обилазио је више пута Србију и Бугарску. Оставио је значајна дела археолошко – етнолошко и топографског карактера.

КАТИЋ, ДИМИТРИЈЕ (1845-1899), истакнути радикал, председник скупштине Србије 1891. године.

БАТЕНБЕРГ, кнез Бугарске, син великог војводе Лудвига II од Хасендармштата и грофице Јулије фон Хауке.

БАН, МАТИЈА (1818-1903), политичар и књижевник, рођен у Дубровнику. Живео у Турској. У Србију дошао 1844. године као васпитач у породици кнеза Александра Карађорђевића. Као дипломата у име српске владе упућиван у Нови Сад, Загреб, Задар, Дубровник итд. Био је професор лицеја, писао песме, драме, историјске списе.

ГЕНЧИЋ, ЂОРЂЕ (1861-1938), један од вођа либералне странке, министар унутрашњих дела у време краља Милана. Учествовао у завери против краља Александра. После преврата био је министар привреде.

ЖИВКОВИЋ, МИХАЈЛО (1856-1930), генерал српске војске, истакао се у ратовима од 1876. до 1918. Унапредио српску војску, познат као „гвоздени генерал“.

КАРИЋ, ВЛАДИМИР (1848-1893), конзул у Приштини, путописац, географ. Писац дела *Србија, опис земље, народа и државе* (1887)

МИЛОШЕВИЋ, РАША (1851-1937), радикалски првак, бавио се идејама о самоуправи под утицајем Светозара Марковића. Био је на дужности министра привреде. Написао је мемоаре под називом *Тимочка buna*.

НИКОЛАЈ I, руски цар (1796-1855), познат по гушењу устанка декабриста у Русији и револуције у Мађарској и Аустрији.

НИКОЛИЋ, АТАНАСИЈЕ (1803-1882), културни радник и књижевник, оснивач друштва Српске словесности (1841). Сарадник Илије Гарашанина. Био је министар унутрашњих послова (1857), ушао у тајни одбор (1862).

ПАВЛОВИЋ, ДРАГОЉУБ (1866-1920), историчар, уредник *Тимочанина*, професор Велике школе у Београду, бавио се историографијом, истакнути радикал.

ПАВЛОВИЋ, ПЕКО (1820-1903), црногорски војвода познат по Херцеговачком устанку 1875. г.

ПИЛЕТИЋ, ЈОЛЕ ЈАНКО (1814-1900), црногорски сердар, истакао се у борбама против Турака 1853. и 1878. Због сукоба са краљем Николом прешао у Србију.

ПОПОВ, НИЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ (1833-1891), руски историчар, код нас познат по књигама *Русија и Србија 1806-1856.* и *Србија и Турска 1861-1867.*

РАДИЋ, СТЈЕПАН (1871-1928), основач Хрватске сељачке странке 1904. До 1917. г. залагао се за федерацију подунавских земаља у оквиру Аустроугарске. Поборник јединства Срба, Хрвата и Словенаца. Касније противник тзв. великосрпске хегемоније. Признао Видовдански устав и ушао у владу, затим 1927. прелази у опозицију. Оснива Сељачко – демократску коалицију. Убијен у атентату који је у скупштини извршио Пуниша Рачић 1928. године.

РАЈОВИЋ, ЦВЕТКО (1795-1873), министар и државник у време прве и друге владавине Милоша Обреновића.

РИСТИЋ, ЈОВАН (1831-1899), политичар, историчар и државник. Оснивач либералне странке, министар спољних послова у време Берлинског конгреса. Писац више дела, између осталих и *Ћиљашњи одношаји Србије од 1848-1872.*

РИБАРАЦ, СТОЈАН (1855-1922), вођа либералне странке од 1903. Министар унутрашњих послова 1892. Више пута министар у краљевини Југославији.

СТАНОЈЕВИЋ АЦА (1852-1947), члан главног одбора радикалне странке, председник скупштине у више наврата. 1883. године осуђен на смрт. После 1918. постаје вођа „старих радикала“. 1937. прешао у опозицију, а 1945. приступио Народном фронту.

СТАНОЈЕВИЋ ДРАГИША (1844-1918), писац и преводилац.

СТОЈКОВИЋ МИЛЕНКО (умро 1831), војвода из Првог српског устанка. Учествовао у биткама код Иванковца, Штубика, Малајнице. Био је противник Карађорђа. Умро у Русији.

ТАЈСИЋ, РАНКО (1843-1903), члан радикалне странке и предводник њене сељачке струје. Осуђен на смрт после атентата на краља Милана. Касније помилован.

ТОДОРОВИЋ, ПЕРА (1852-1907), новинар и политичар, радикалски дисидент. Уређивао листове *Раг*, *Самоуправа*, *Стрелца*. Учио од Чернишевског. Његово најпознатије дело је *Дневник једног добровољца* са темом из рата 1876. г.

ШТРОСМАЈЕР, ЈОСИП ЈУРАЈ (1815-1905), вођа народне странке, доктор теологије, предавач канонског права на бечком универзитету. Бискуп у Ђакову. У политици се залагао за уједињење Јужних Словена у оквиру Аустроугарске. Противник хрватско – угарске нагодбе из 1868. године.

ТАУШАНОВИЋ, КОСТА (1854-1902), један од првака радикалне странке. Радио је на уставу из 1888. Председник народне скупштине, министар, основач класне лутрије и српског паробродског друштва. Учесник Тимочке буне и Ивањданског атентата.

ФУСНОТЕ

1. Светислав Првановић: *Тимочко – кучевски кнез Борна, оснивач прве хрватске државе*, Тимочке старине и језик, Библиотека часописа Развитак, Зајечар, 1973.

2. Према Св. Првановићу у истој књизи. Овај метод тумачења порекла значења имена насељених места прихвата као најуверљивији и др Душанка Бојанић Лукач.

3. Др Душанка Бојанић-Лукач: *Зајечар и Црна Река у време турске владавине (XV-XVIII век)*, Гласник Етнографског музеја бр. 42, Београд, 1978.

4. Др Душанка Бојанић-Лукач: *Негојинска Крајина у време турске владавине, на основу извора из XV и XVI века*, Гласник Етнографског музеја бр. 31-32, 1968-1969, Београд, 1969.

5. Др Душанка Бојанић-Лукач: *Зајечар и Црна Река у време турске владавине (XV-XVIII век)*, Гласник Етнографског музеја бр. 42, Београд, 1978.

6. Карло Сфорца: *Никола Пашић и уједињење Јужословена, рајине и дипломатске усјомене*, Издање Геце Кона, Београд, 1937.

7. У „Споменици Николе П. Пашића 1845-1926.“ која је изашла поводом осамдесетогодишњице живота о пореклу се каже да је он „из фамилије која се пре 300 година доселила из Македоније у Србију и образовала насеље Звездан, у близини Зајечара.“

8. То су били: Иван, син Батуа, Бранислав, Богдан са братом Божидаром затим Лала, Радул, Марко, син Ролендича (Др Душанка Бојанић-Лукач: *Зајечар и Црна Река у време турске владавине (XV-XVIII век)*, Гласник Етнографског музеја бр. 42, стр. 31, Београд, 1978).

9. Побуне и наговештаји немира почели су у мају и јуну 1560. године на тај начин што је драгоман (изасланик) Мехмед–бег, који је имао своје имање у Поломљу, покушао да умири своје подложне влахе објашњавајући да не треба да плате нове намете док не стигне одговор из Цариграда на његово писмо у коме је он тражио разјашњење за нове обавезе. Немири нису престали ни када је сам санџакбег из Видина, Музафер–бег, стигао у подручје Фалковца да умири незадовољнике. Напротив, руља од 500-600 душа је пред санџакбеговим очима убила једног свог кнеза који се у свему истицао, па вероватно и у решености да се нови намети морају платити. Након тога припадници ове бунтовне групе су

широм царске хасовине коју су чинила 166 насеља Црне Реке, ометали сакупљање царског пореза па је писар Исках о томе обавестио видинског кадију, а овај Цариград. Наредба „да се бунтовници похватају и егзенпларно казне“ стигла је у Видин 22. јуна 1560. године. Судићи по попису из 1560. године, не само да су они кажњени (ако нису побегли) већ је 25 села у Црној Реци потпуно уништено.

10. Евциклопедија Ларус, том III-2.

11. Подаци о Старини Новаку преузети из чланка др Николе Гавриловића: *Румунски извори о Старини Новаку*, Развитак, бр. 4-5, јул-октобар 1986.

12. Др Душанка Бојанић-Лукач: *Зајечар и Црна Река у време њурске владавине (XV-XVIII век)*, Гласник Етнографског музеја бр. 42, Београд, 1978. и

Др Душанка Бојанић-Лукач: *Из прошлости крајинских Караџанџића*, Развитак, бр. 2, Зајечар, 1978.

13. Мих. А. Костић: *Књажевац и старии књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд, 1933.

14. Развитак, 1-2, 1992, стр. 186-187; Развитак бр. 3, јун 1978.

15. Реч је о Петку Тошићу који је са својим господаром, трговцем свињама Стеваном Николићем из Заграђа путовао преко Пандирала за Турску. Архив Србије, МИД-Ц-1584, Несређена грађа Књажевачког округа, ИА Зајечар.

16. Несређена грађа књажевачког округа, ИА Зајечар.

17. Нил Попов: *Србија и Русија*, Београд, 1870.

18. Живота Ђорђевић: *Прва реорганизација и обука народне војске у Тимочкој Крајини 1861. и 1862. године*, Развитак бр. 4-5, 1979.

19. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856-1878*, књ. 1, САНУ, Београд 1983.

20. Архивска грађа књажевачког начелства, Историјски архив Зајечар:

„... Дајемо Европи доказ да смо способни водити државни живот и чувати добар ред у земљи и на граници.“ Из писма министра унутрашњих дела Николе Христића књажевачком среском начелнику Ј. Наумовићу 1862. г., несређена грађа књажевачког начелства, ИА Зајечар.

21. О помоћи коју је Србија упућивала околном хришћанском становништву и потпиривању устанничких делатности које су, розуме се, морале бити вођене у тајности знао је сасвим извесно и Пашић јер је од детињства живео са причама и пограничним инцидентима. У његовој биографији поред осталог се саопштава:

Кнез Михајло је „живо подстицао бунтовне смерове још неослобођених Бугара...“

О помоћи Србије бугарским устаницима, *Тимочанин* од 4. 1890. г. доноси овакве оцене: „Наша Србија је била жижка, која је пуштала на све стране зраке слободе који топлином својом крављаху лед који се хваташе око срца потлачених народа балканског полуострва“. „Пролила се многа крв српских синова у тој светој борби, која је донела слободу и Бугарима.“

У Пашићевој биографији наводи се да су у време Кримског рата „српски трговци лиферовали храну и друге ратне намирнице зарађеним странама, што је знатно подигло ступањ народног богатства.“

22. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856-1878*, књ. I, Издање САНУ, 1983.

23. Исто

24. Идејни творац планова за устанак Срба и других народа у Турској био је Илија Гарашанин, али је реализатор био Тома Ковачевић, католик из Босне у служби српског двора и Гарашанина. План се зове „Пројекат за подизање буне против Турака у Босни и Херцеговини, старој Србији, нишком и видинском пашалуку“. Настао је 20. фебруара 1862. г. Ковачевић је захтевао формирање одбора највећих војних стручњака и најбољих познавалаца крајева у којима се мисли војевати... Он рачуна на бегунце из тих крајева. Агенте треба послати у важне тачке стратегијског значаја. Између осталих наводи да једна од њих треба да буде „на граници округа књажевачког“. По његовом плану Босна и Херцеговина су биле главна мета герилских акција и побуне, а акција у књажевачком крају је под знаком питања.

Гргур Јакшић: *Из новије српске историје/Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд, Просвета, 1953.

24а. Помоћ коју је кнежевина Србија упућивала поробљеним народима на Балкану, укључујући и Црну Гору, била је у време владавине кнеза Михајла интензивна и разноврсна. Тако се у књизи *Србија и ослободилачки ратови 1856-1878*, књига I, помоћ Бугарима, њихове свакојаке државотворне жеље и тежње, позиви за помоћ, планови државе Србије у вези са овим подручјем помињу више од 40 пута. Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија, Војна Крајина, Косово, Албанија такође су у израженој пажњи водећих државника Србије – Гарашанина и Ристића. Бројни су захтеви Бугара да им се доставе књиге и уџбеници који се иначе користе у школама у Србији. Немајући своје, њима су у време буђења националне свести били добри и наши. Тако су

Бугари из Ески-Загоре и Лома тражили и добили књиге и уџбенике. Истовремено се, уз формирање разних поверенстава, врбовања обавештајаца и агитатора, нуди војна помоћ или се новцем, муницијом и оружјем одговара на тражење такве врсте солидарности. Очигледни су покушаји распиривања разних устаничких тежњи и испољавања незадовољства због пасивности бугарских устаника, другачијег решавања турског чвора већим упливом Русије, а нарочито због мегаломаније у вези са будућим границама Бугарске државе. Истовремено има много захтева за штампање разних рукописа на бугарском језику као и превода опште историје са руског итд. Иницијатори многих таквих подухвата су Бугари који су се као питомци школовали у Србији. На основу писма из јула 1859. г. које је из Јагодине упућено Ц. Рајовићу, председнику владе, види се да су избеглице из Бугарске новчано помагане. Власти су у Јагодини овим Бугарима поделили 100 дуката. Један механџија из Књажевца упутио је захтев самом кнезу Милошу, молећи га да му се надокнаде 27 дуката царских које де 1856. дао бугарским побуњеницима. Другог фебруара 1860. кнез Милош је одобрио штампање књиге *Најновија историја српска* на бугарском језику. Аутор је био Јован Касабов, један од Бугара који су се школовали у Србији. Помагана је изградња нових цркава на широком простору изван Србије, у Бугарској, Косову, Босни, и то на тај начин што су власти дозволиле да свештеници из тих крајева испросе новчану помоћ. Плаћено је и штампање бугарских народних лирских песама на српском језику. Ово немирно време, када су се челници Србије надали да ће доћи до једновременог устанка свих хришћана поробљеном Балкану, ипак је углавном обележено многим акцијама помоћи избеглом становништву из Бугарске, Босне, Ниша, Пирота, старе Србије. У то време српска влада, на захтев Бугара шаље учитељице у Софију за рад у новоформираној женској школи, као и књиге и уџбенике за софијску гимназију, а знатна средства српске владе усмерена су на сузбијање иселавања Бугара у Русију, у чему је пресудну улогу имао Бугарин Георги Стојков Раковски, уредник *Дунавског лебеда*, гласила које је излазило у Београду. На Богословији у Београду школују се млади Бугари, а новчано се помажу избегли свештеници из Бугарске и Ниша. Изнад свега су напори да се потенцијални побуњеници (а турска насиља која су се множила погодвала су подизању побуна) наоружају. „Гдигод нађете Бугарина, кои каже да је патриот, саветујте га да купује оружје и нека га протури у Бугарску или преко нас. То је највећи патриот и највећи патриотизам кои се може показати. Кад оружја у Бугарској буде – биће свега другог.“ Тако пише Гарашанин једном

од владиних повереника – Карлу Пацеку. Све је то чињено у дубокој тајности, а главни носиоци су били повереници који су са надлежним за такве послове комуницирали преко утврђених шифрованих порука, наредби и обавештења. Занимљиво је поменути да су тадашњи државници лоше проценили који ће народи у будућности постати јак политички фактор на Балкану и који ће народи и њихове државе остварити највећа проширења на рачун Турске. На првом месту су Албанци у чији се свеопшти устанак полагају велике наде, мада су они били и остали у верској и политичкој сфери Турске. Бугари су често у том смислу и у односу на стварне могућности били потцењивани, а велике наде су полагане у Грке.

25. Првог априла 1862. г. кулски мудур (војвода) Али Ризаефенди упућује писмо „славном начелству окружија црноречког у Зајечар“ из кога се види како је текао муњевит обрачун српских хајдука и турских жандарма и то на турској територији у близини раковачког манастира. Доносимо га у целини: „Из вашата страна според субота през ношта каде саата 2-3 проминали 10 душ ајдуци у нашу страну, баш нади раковишкија манастир, на врх на камика. Тамо и наши заптиа имало неколко душ, – потера су одили. Като и видели рекли им: –Станете, бре, какви сте виа, а ајдуците еднак са обрнали каде заптиите сас пушкита фрлали, та ранили един заптија сас куршум у десну ногу. Тугава и нашите заптије пушки фрлали та убили един од ајдуците на место, а други фанали тее сада овде у Куле на испитувањето... Загинал един а и другија фанали. Тугава бегали ајдуците јопет у вашу страну. Тугава заптиите потераотишле на Черноглав на карауле те викали: – Комши, искочете што ајдуци проминаа у вашу страну! – Од вашите караулице никој не искочил, нити не гласа јавил. Ето ви се сада јавим: такива работи лоши да смо у кает да нема ни од ваша страна ни од наша между нашиа комшиалук, това да се на прави треба да ми добро живимо.“

У Куле 1. априла 862 љета
Мудур
Алириза, ефенди

После само три дана начелник зајечарског среза М. Божић обавестио је начелника књажевачког округа да су хајдуци чији прелазак границе, погибију једног, рањавање другог, као и рањавање једног турског заптије описује кулски војвода нису у њего-

вој надлежности будући да нису из зајечарског, већ из књажевачког округа. И овај документ, који се као и претходни чува у зајечарском архиву, доносимо у целини:

4. априла 862, у Зајечару

Из приложеног писма војводе из Куле видит ћете како је један од наших људи у оној страни погинуо, а један пак рањен који се сад лечи у Кули. Ови су људи, што су онамо у Турску прелазили из Заграђе, о чему не пропуштам вам у знање поставити. Вас са госпођом поздравља кћи.

Ваш пријатељ и брат

Сима М. Божић

26. Све извештаје о случају пограничних сукоба са почетка августа 1862. г. када је комбинована чета чланова народне војске, харамија и бегунаца из Бугарске имала директан судар у два наврата са турском војском, доносимо у целини:

Почитаеми господине,

... писмо писара среза т-заглавског овог часа добивено шаљем вам га у оригиналу из кога ће те видити шта се у Турској близу наше границе код Карауле Тресак са Турцима и ајдучима које је Стојан из Заграђе кримски фетфебел предводио догодило... да је наредба учињена на граници да караулице у сваком случају на опрезу буду. Кад Стојан са одбеглим другарима овамо доведен буде и што обилатије о овоме дознао будем јави ћу вам ако се случајно не мислите скоро овамо враћати зато изволите ми јавити где ћете и кад даље бити, и оће ли нужно бити да се о овоме господ. Министру внутрених дјела јавити.

1. авг. 1862

Ваш подчињени

у 8 сати после

подне у Књажевцу

Ј. Зисић

Почитаеми господине

По налогу вашем од 2. авг. ја сам учинио наредбу те је Стојан Пешић из Вратарнице и сво његово друштво који су ајдуковања ради у Турску прелазили и после две битке са Турцима ... коегди на овамо се вратили и кућама отишли били, овамо синоћ под стражом доведени и уапшени а данас на испит... из кога ћете видети да фала Богу није онако као што сам вам пре о овоме јавио, као

и то колико је ови свега било и... како су овамо прошли и због чега су се натраг вратили и тројица погинули итд.

По размотренију изволите ми што пре јавити шта ћу с њима радити, јер се немају откуда ранити, а у апсанама нашим не могу остати, него сам принуђен био једну судску апсану заузети.

Рађене преврио сам у шпитаљ лечења ради.

4. авг. 862.

у Књажевцу

ваш почитатељ

Ј. Зисић

Рађено при Начелству окружија Књажевачког

4. августа 1862. године

Стојан Пешић, Јован Миљић, Стојко Јовановић, Никола Миљић, Павул Петровић, Рајко Тодоровић, Сима Милетић, Живко Нешковић, Димитар Петковић, Јован Тодорчевић, Ђерго Јовановић, Тоша Јовановић, Тоша Јоцић (можда Доцић – прим.а.), Ђерго Манчић, Спаса Стојановић, Нинча Манојловић и Павле Петковић сви из вела Вратарнице, Манојло Марковић, Тоша Толин, Петко Тошић, Младен Лозановић из Заграђе, Милутин Марковић, Спаса Марковић, Паун Митић, Лила Здравковић из Извора, од кои су и то: из Вратарнице двоица, из Заграђа 1, а из Извора 2, свега њи пет, у првој класи народне војске записани, осим кои налазе се 4 из Вратарнице, 11 из Заграђе, и 1 из Извора у II, класи записани.

Даље: Андреја Јотов, Јован Јоцов, Стојан Јолов, Ђерго Цветковић, Петар Мишин, Прван Јотов, Никола Јованов, Тоша Јовановић, Андреја Ценов, Цело Данов, бегунци из Турске, кои су пре неког времена овамо у Србију прешли и настанили се показали су Началничеству сљедујуће:

Намера је наша управо била, да у Турску ајдуковања ради пређемо и поред тога да заоставшу стоку и неке ствари они бугара кои су из Турске овамо добегли и у селима: Вратарници и Заграђу настанили се преведемо, и да што од Турака пљачке задобијемо и усвојивши сви ову намеру пређемо нас 38. друга преко границе на месту „Црноглог“ и изабрасмо од наше стране буљубашом Ђергом Ружанићем из Турске који је пре седам година овамо побегао, ми смо посао овај предузели у прошлу суботу – у понедељак преко границе на означеном месту осванули, одатле цео дан и ноћ проведемо скитајући по планинама, отишли смо у село Макреш наије видинске и ком су има скоро 250 кућа србскиј, и дошавши на гробље макреш које је на згодном тако узвишеном

месту, окружено двема обалама и водом са две стране... укопано, да изгледа на... као шанац, то је било у вторник ујутру, наиђемо на 4 човека Бугарина од кои једнога пошаљемо у Село да јави кнезу и попу да код договора ради дођу, овај отиде и врати се саопшти нам одговор да кнез не може доћи, јер су Турци код њега а поп да је болестан, но ми овога ипак пошаљемо и преко кнеза препоручимо да нам Турци пошаљу 80 ока леба, 30 ока вина, 15 ока ракије, и 5 јагњади, јер почем смо два дана без леба то смо сасвим гладни били, но кмет пошаље другог свог човека код нас и јави да ће се зактевана раана послати нам, но да се чувамо од Турака јер ови иду на нас, и заиста непрође врло кратко време кад на један ред обколе нас 30-40 наоружаних Турака пешака и опале један плотун на нас, а потом дођу још два сердара са по 40 отприлике људи, направивши од које кавове дрвенарије као буради, врата и прочи справа које су из Села били донели урастојаније од 40-50. корачаји до нас Метериз, и за овај заклонивши се пуцали су на нас и ми видећи себе окружене Турцима са две стране опалимо на њи жестоко из пушака и бој се започне у вторник пред ручак а трајао до два сата ноћи, а кад беше у акшам удесе Турци прилику те изашљу на нас једног чобанина са говедима а за овима и они крену да ударе на нас, но ми спазивши то, викнемо на чобанина натраг говеда јер ћемо и ова све Турке побити чобанин врати говеда а Турци ипак заседну за метериз добивши помоћ 3-400 које коњаника које пешака опалех на нас из пушака, ми смо једнако на њи пуцали и крепко држећи се једног по једног обарали, ту пошто неколико ови коњаника убијемо ударимло на јуриш и бијући се изгубимо једног друга имено Влчу Н бегунца Бугарског.

Пошто доста времена на овом месту бијући се проведемо, предуземо пут све ближе к границу да преко ове пређемо натраг, јер смо већ свртили три дана а раане нисмо имали, а осим ове и барута нам скоро нестане, и путујући скоро целу ноћ тако што смо на 1/2 сата близу границе дошли, сустиже нас један сердар са неколико арнаута и низама своји, ту опале из пушака на нас и ми одговоримо им врло добро јер убијемо ови више од десет а колико смо ранили иј, то не знамо, ту смо изгубили још једног друга имено Јоту Спасића из Заграђе но у исто време залети се један назим и убија нашег буљубашу Ђерга а Јован Тодорчевић кад то угледа, опали пушком и низима на место убије, и тако Турци више нису смели у потеру за нама ићи, јер смо им свуда добро одговорили и тад смо мирно преко границе код карауле „Тресак“ прешли и кућама нашим отишли одакле власт је полицајна следством свои пандура нас позвала и ми смо данас на позив предстали.

Осим тога, и то имамо јавити, да поред она три погинувша друга имамо 4. рањена кои потребују лечење, а да није било између нас у реду првог Стојана Пешића и Јована Миљића могли су нас Турци све живе похватати кад убише буљубашу Ђерга, но ова двојица сво остало друштво нападали су жестоко дотле док смо једва Турке сузбили те су од даљег боја престали.

Од турака смемо поуздано крзати, да иј је више од 50. мртви пало а толико и рањени имало.

- +Стојан Пешић
- +Јован Миљаћ
- Стојко Јовановић с р.
- +Никола Миљић
- +Првул Петровић
- +Рајко Тодоровић
- +Сима Милетић
- +Живко Нешковић
- +Димитрије Петковић
- +Јова Тодоровић
- +Ђерго Јовановић
- +Тоша Јовановић
- +Тоша Јоцић
- +Ђерго Манчић
- Спаса Стојановић с р.
- +Нинча Манојловић
- Павле Петковић с р.
- +Манојло Марков
- +Тоша Толин
- +Петко Тошин
- +Младен Лозановић
- +Милутин Марковић
- +Спаса Марковић
- +Паун Митић
- +Лила Здравковић,
- +Андреја Јотов(Дотов?)
- +Јован Јоцов (Доцов?)
- +Стојан Јолов
- +Ђерго Цветковић
- +Петар Мишић
- +Прван Дотов (Јотов?)

+Никола Јованов
+Тоша Јовановић
+Андреја Ценов
+Цела (Цело?) Данов

За доставленије
Помоћник Началства окружија Књажевачког
Ј. Зисић, с.р.

27. „Тумачећи постанак данашње српске државе и значај прве српске револуције, ми хоћемо, дакле, да покажемо: шта ваља да радимо и чему да тежимо у великој борби за ослобођење, која се може сваког тренутка отпочети на Балканском полуострву и у којој је Србији намењена прва улога.“ (Светозар Марковић: *Србија на истоку*)

28. „Један од најпретежнијих преврата у умном развиту српског народа што га је донела прва српска револуција бесумње је она револуционарна мисао покорене раје: мисао да створи српску народну државу која би обухватила цео српски народ.“ (Светозар Марковић: *Српске обмане, Србија на истоку*, БИГЗ, Београд, 1973.)

29. На основу чланка др Тихомира Станојевића: Идеологија или демагогија сељачко-грађанског радикализма, Развитак, бр.1, јануар-фебруар 1978.

30. У зајечарским локалним новинама *Тимок* од 26. јануара 1996. г. штампано је занимљиво сећање глумице Вере Бркић–Вујановић које доносимо у целини:

ПОСЛЕДЊИ СТАНАРИ ПАШИЋЕВЕ РОДНЕ КУЋЕ

У последње време доста се пише о великом политичару, државнику, умном и мудрому човеку Николи Пашићу. Осећам потребу да, као Зајечарка и зајечарска глумица, забележим сећања на године проведене у Пашићевој родној кући. У њој сам живела од своје 12. године, скоро две деценије, са родитељима, три брата и сестром. У тој кући сам се удала и родила двоје деце. Практично, ту сам провела младост и доживела све радости младалачког живота.

Родну кућу Никоде Пашића издавао је под кирију његов син Раде Пашић, а моји родитељи са целом породицом су се уселили годину дана пре Другог светског рата и остали у њој све до њеног рушења шездесетих година. Ми смо били последњи станари родне куће Николе Пашића.

Кућа се налазила у центру Зајечара, са великим двориштем, преко пута гимназије. Иза куће је био канал звани Јарушка, где је протицао део Тимока. Канал је био чист, вода бистра, а моја браћа су хватала рибе и купала се.

Пашићева родна кућа је била на спрат, права српска господска кућа. Главни део се састојао од централног дела, који је служио као кухиња и где су била ложишта за загревање соба, затим две собе са десне и две са леве стране. У кућу се улазило високим степеништем (десет степеница) на један трем, затим у предсобље, па у кухињу. Кухиња је била поплочана циглама као и предсобље, офарбаним црвеном масном бојом. У собама је био дрвени под, предње су имале по два прозора, које гледају у двориште, односно улицу, а задње собе по један прозор.

У соби где се родио Никола Пашић био је велики камин, који је загревао обе собе, а на зиду су биле две алке, за које су везивали вунену ткану љуљашку за бебе. Једном приликом када је долазио његов син Раде са делегацијом из Београда у Зајечар, казао је:

– Ту се мој тата љуљао и успављивао као беба.

На то је један господин из тог друштва рекао, ухвативши се за алку:

– Е, мој чика Никола, ти си овде нишкио и пишкио!

Цело друштво и моја породица слатко су се насмејали овим речима.

Испод целе зграде био је велики подрум (у коме се некад и становало), са великим, тешким вратима и прозорима у виду правоугаоника са решеткама. Исте решетке од кованог гвожђа биле су и на собама. Пола подрума служило је за огрев, а друга половина за зимницу.

По нашем усељењу, мој тата, распремајући подрум, пронашао је велику гипсану плочу висине око метра, ширине око 60 цм и дебљине око пет цм. Плочу је опрао и четкицом очистио од гарежи, а ми смо знатижељно чекали да видимо шта је то. Одједном се почела да појављује брада и бркови и најзад цео лик Николе Пашића. На то је мој тата рекао:

– Чика Никола, шта си дочекао, да те баце у подрум!

То је био рељеф израђен на гипсаној плочи и с једном алком позади. Пошто је мој тата славио крсну славу Светог Николу, он је окачио тај рељеф поред иконе свеца и рекао:

– Е, сад мој Свети Никола има друштво, још једног Николу. Само овај није светац већ политичар.

Једне ноћи је нешто треснуло на под. Био је то рељеф Николе Пашића који се том приликом разбио.

При крају Другог светског рата, 1944. г, када су руске каћуше тукле са границе гонећи Немце, једна ракета је прошла кроз лево крило кућног крова и оштетила га. Кров је касније поправљен. Ми, наравно, тада нисмо били у кући, налазили смо се у бежанији.

И на крају – најважније. Када су моји Зајечарци решили да зидају зграду СУП-а, изгледа да им је запала за око баш та кућа са двориштем. Вероватно због положаја у граду, а и чињенице да је то кућа Николе Пашића, у то време не баш цењеног, и одлучили су да је сруше. Приморали су моје да се иселе. Моји родирељи то нису хтели и на силу су их избацили и сместили у дворишну гаражу, недалеко од центра града.

И данас жалим за родном кућом Николе Пашића. Не због тога што сам у њој одрасла и провела велики део живота, већ зато што је у центру Зајечара уништен један историјски споменик, који би красио тад део града.

Ништа лепше не би било данас да је споменик Николи Пашићу, недавно подигнут, постављен испред његове родне куће.

Надам се да сам у кратким цртама успела да читаоцима, нарочито оним млађим, приблжим родну кућу Никоде Пашића и биће ми драго ако сам у томе успела.

Вера Бркић-Вујановић

31. Наши читаоци нам неће замерити ако у овој повести о младом Пашићу поменемо да после завршетка Другог светског рата, педесетих и шездесетих година он, мада проглашен за великосрбина, није сасвим заборављен. Наиме, млади урбаниста, тада почетник, архитекта Борко Савић послушао је неког добро обавештеног Зајечарца, да би било добро да се на месту порушене куће Николе Пашића постави спомен плоча, да се, ето и у Зајечару памти да је он био председник српске и југословенске владе и свакако знаменит политичар. Пошто се у Београду нагледао биста задужбинара на фасадама, улица са именима знаменитих историјских личности (у Паризу је видео још богатије фасаде и још бољи однос према сопственој култури и историји), помислио је да би било сасвим природно да се и Зајечарци на сличан начин одуже свом најславнијем суграђанину. Зато је одмах кренуо до надлежних за таква питања, које затекне нагнуте над неким хартијама и одмах им саопшти своју идеју. Чули су, готово не подижући главу са свог посла, како он тражи да се на новој згради СУП-а постави плоча са именом Николе Пашића. А онда се један од њих, по казивању самог Борка Савића, некако укочи, „као да си га полио хладном водом“, затим зграби пикслу која је

свом силином ударила у врата, јер је Борко успео на време да истрчи и затвори их за собом. За овим ударом долетео је још један: „Шта рече, ђубре пашићевско!“

32. Сами почечи Пашићеве политичке каријере имају своје изворе и у некој врсти интимног завета због насиља преме њему блиској породици Радоја Марковића. Кнез Милан је, наиме, готово параноично и без потребних доказа оптужио Радојевог сина Јеврема и брата покојног Светозора за пљачку у току рата 1876. године, на исти начин како је оптужен и Адам Богосављевић. Јеврем је стрељан 19. маја 1878. године, а да би разлочи за такав ударац некада лојалној породици Марковић и Здравковић (Радојева жена је потицала из кнежевске породице из Рготине, код Зајечара) били убедљивији, њему је пришивена тобожња завера у Таковској буни за коју Јеврем није ни знао и за превратничке намере јер је наводно имао намеру да помогне кнезу Петру Карађорђевићу да са турским башибозлуком уђе у Србију и освоји власт!

Будући да се знало за пријатељство Пашића и покојног Светозора и да је сада страдао његов брат, Пашић је и сам био угрожен. Да би се знало докле досеже кнежева моћна рука, Пашић је добио негативан одговор из Министарства просвете на молбу да буде примљен за професора геодезије на Великој школи у Београду. Уместо да се скраси на неком скромнијем месту и да обовља посао за који је стручан, Пашић се није уплашио и поколебао. Кандидовао се за народног посланика у Зајечару. Како је забележио Васа Казимировић ишао је од једног бирача до другог говорећи о потреби да држава одвоји новац за обнову „у рату опљачаног и поплаћеног Зајечара“. И поред тога што је на изборима 29. октобра 1878. г. победио, због погрешно уписаног датума од стране бирачког одбора скупштина није прихватила његов избор. На поновљеним изборима од 20. децембра исте године коначно постаје посланик у скупштини Кнежевине Србије.

33. Према књизи *Љубавни животи краља Милана* Мирка Срећковића из 1937. г., краљ Милан је имао више од шеснаест „симпатија“, (због којих је чинио разне лудости) љубавница, разних врста „пријатељица“ међу којима је било куртизана, циркуских играчица, жена високих личности и анонимних официра и девојка из његове властите шире породице. Број његових тајних љубавница о којим се ништа није чуло је далеко већи. Прва је била „учитељица љубави“ из његових пубертетских дана. Друга удовица Лепосава Новаковић која није имале претензије да постане краљица. После ње краљ се оженио руско–румунском племкињом Наталијом Петровном Кешко, за коју се може рећи да

је била честита жена и супруга, али хладног темперамента „ружа без мириса“ – како су је савременици назвали. Уследиле су њихове брачне размирице и нова веза краља Милана са једном неименованом женом, названом „жена–демон“ која је краљу у слатку од ружа и ваниле давала љубавни напиток „беладону“ (буника) према незгодним „обичајима“ тога времена. Тај поступак разоткрио је краљев ујак, пуковник Катарџи и, да би уверио краља, однео је теглу са слатком у Беч на хемијску анализу. У то време догодила се експлозија неке направе на Теразијама коју је краљ неосновано повезао са угрожавањем властитог живота као и такозвани „смедеревски намештај“ – када се срушио клозет у који је краљ ушао. Беладона, „теразијска бомба“ и „смедеревски намештај“ створили су код краља праву параноичну опсесију да је стално на мети атентатора, што и није било без основа. У следећем врло бурном заљубљивању показало се да и на двору има жена које држе до патријархалног морала и морала уопште. Реч је неименованој гопођи која је одбила краља у његовим најтежим данима када је осрамаћен у српско – бугарском рату 1885. г. У то време краљ је из иностранства нудио сву власт краљици Наталији, али како је њена популарност све више расла, он ју је почео удаљавати од себе и сина Александра и оптужио је за заверу. Повод за приче и оговарања дало је и краљево друговање са рођаком, ћерком пуковника Катарџија, Маријом, познатом по надимку „Мишић“ – Мишон или „Мерима“, названа по актуелном комаду М. Бана. Не зна се да ли је краљев љубавни пламен захватио и Мериму, али се Катарџи са породицом изгубио из престонице. Мало дужу везу краљ је остварио са г-ђом Назос, женом секретара грчког посланства, а из везе са Артемизом Христић, супруге дворског секретара Милана Христића, родио се ванбрачни син Ђорђе. Још једна краљева авантура донела је на свет непризнатог и непознатог потомка јер је девојка била на време удата за младог официра који је брзо напредовао у каријери. Од осталих да поменемо супругу румунског посланика познату под надимком „мадам Путифар“, светски познату Фани Сењоре, балерину и пустоловку Марту, играчицу варијетеа, више мађарских грофица и бароница итд.

34. Да је Стојан Пешић после пропасти буне остао у Бугарској, а његово присуство и живот у Вратарници пре буне су несумњиви, јер према документима књажевачког округа он је у том селу саградио кућу, показују и истраживања Жарка Милошевића. Наиме, после писма Н. Пашића од 13. јуна 1884. г., у коме је српски народ позван у отворену побуну против краљеве тираније, уследили су многи покушаји оружане акције. О томе Жарко Милошевић у чланку *Из Пашићеве изабелништва 1883-1885. г.*

(Развитак, број 194-195, 1995.) пише: „Безусловне ставове из отвореног писма умногоне су потврђивали повремени упади наоружаних емигрантских група у граничне округе Источне Србије. Илегални преласци преко границе узнемиравали су присталице власти и нагонили их на страховање и одбрану од радикалске овете. Срески и окружни начелници обавештавали су претпостављене о кретању емиграната и њиховом пребацивању у раније побуњене крајеве.“ Од појединаца Ж. Милошевић помиње Марка Првуловића из Новог Хана. „Овај Новоханац уживао је гостопримство житеља села Раковице, нарочито војводе Стојана Пешова Раковског с којим се спријатељио и окумио. Људима који су често прелазили у крајински округ припадао је и Анта Рајичић из Салаша, настањен у пограничном селу Браћевцу, где је било смештено складиште муниције“

35. О умешаности Стојана Пешића и њему потчињених хајдука, харамија и припадника Народне војске посредно говори и чињеница да је зајечарски кочијаш Баја Маринковић осуђен на смрт под оптужбом да је убио књажевачког писара Т. Аранђеловића и да је јатаковао хајдуку Стојану Јовановићу из Вратарнице (Јакша Динић: „Добросав Петровић о свом учешћу у Тимочкој буни 1885. г.“ Развитак, бр.3, мај–јун 1972.) На списку Пешићеве дружине из Макрешке борбе 1862. г. Стојан или Стојко Јовановић налази се на трећем месту, иза хваљеног Јована Миљића. Како се види из саслушања у Књажевцу, С. Јовановић је био писмен. Казивачи из Заграђа (Павле Костић, зв. Турчин) сматрају да су Арађеловића убили заграђски хајдуци који су заједно са Стојаном Пешићем побегли у Бугарску.

36. Васа Казимировић: *Никола Пашић и његово доба, 1845-1926*, Нова Европа, Београд, 1990.

37. Зајечарци су у *Тимочанину* од 31. маја 1890. г. имали прилике да прочитају следећу оцену обелодањеног устава и абдикације краља Милана: „Створивши новим уставом нове и здравије услове за политички развитак Србије под којима ће краљ убудуће бити само краљ, прави израз жеља и нада народних, праведни судија свачијих дела, краљ Милан ће се повући у грађански живот, препоручивши свом јединцу да се чува самозваних пријатеља.“

Трећег маја 1890. г. у *Тимочанину* је штампана песмица којом се алудира на абдикацију краља Милана:

„Љут из двора изашо је свога,
Владар земље, наљућен је јако,
Не гледајућ ни десно, ни лево,

Он у башту одшета полако.
На лицу му и јарост и мржња,
Замишљен је, не говори, ћути...“

Песма је потписана са „Паук“

37а. Док је Пашић био у Русији, његови следбеници и противници у варошици Бољевац се владају према уверењу да су узалуд живели они који се брзо забораве па стога није ни требало да се роде. На дан 1. јануара 1890. г. крчма у Бољевцу била је препуна. У општој галами сви су се трудили да задиве новинаре који су се, као и група сељака, задржали да се огреју. У неко време ушао је подгорички парох Боца. Уз сву скромност која га је красила, видело се да је он врло задовољан што управо долази из престонице. Општа ситуација у земљи је добра, каже отац Боца, али народ нам не ваља. А што не ваља? Пошто све потиче од политике народ, наравно, не ваља због радикала јер су га они покварили. Либерали, које народ неће, су у ствари, прави мелем за народ. Они се залажу да порез плаћа ко хоће, а ко нема пара, не мора. Сам отац Боца није платио за шест полугођа! А у скупштини – сви су то видели – милина је чути либерале док говоре, јер изнад њих лебди Свети Дух. Три дана и три ноћи може их човек слушати са уживањем. Штета је, по њему, што влада не да оно што краљевско намесништво тражи од ње. „Е, кад влада не да – онда влада пада!“ „Ако влада пада, неће пасти народ и радикали“, узвратио је један „човечуљак“ познатом страначком девизом, а затим додао: „Зли језици, оче прото, проносе гласове да један, баш либералац, хоће да заведе слободу с буцама и мацкама, а ми као прости људи би рекли да се ваша слобода испроба на вама либералима, па ако ваша кожа може да отрпи 25 батина, онда нека се она заведе у народу.“ На то је отац Боца натакао читу на главу, промрмљао нешто у браду и отишао без поздрава.

38. *Тимочанин*, лист за народне потребе, власник: Радикална странка у Тимочкој Крајини. Штампан је у Зајечару. Први број изашао је 6. јула 1889. г, а последњи 19. децембра 1891. г.

39. У књизи *Србија, земља и сџановнишићво*, Београд 1909, своје путовање у Тимочку Крајину под старе дане Каниц је овако описао: „Двадесет и првог октобра ујутро посетили су ме зајечарски професори и прочитали ми чланак објављен у *Тимочанину* у коме се са добродошлицом поздравља мој боравак у Црној Реци и Крајини. На растанку сам њима и начеднику од свег срца захвалио за пажњу којом сам за цело време мог боравка био окружен

и затим се са инспектором железница Јаном Јиричком одвезао до рудника угља на Вршкој Чуки, одакле је требало по подне на љубазни позив начелника генералштаба Мишковића да продујим за Радујевац с треном који је припремљен за њега.“

40. Драгољуб Павловић је у свом фељтону *Мила* дао слику малог забаченаг града са приличном злом вољом правог мондијалисте који ће своје школовање наставити у Бечу, а политичку каријеру у Београду. Ево тог описа: „Варош Н. знаменита је са своје историјске прошлости, али би се огрешили о светињу историје када би је се дотакли у своме причању. Сада би се мало имало шта о њој рећи. Кад не би било неколико двокатница са балконима, нове цркве са кубетима и школе полугимназије што је саграђена као и црква, по правилима нове архитектуре, и калдрме по којој човек може ноћу врат скрхати, ми би је назвали селом. То вам је уопште једна од оних српских паланки, у којој живе разне врсте ћифте и ћифтице, господа и крупна и ситна, богаштина и сиротиња, поповштина и калуђери, поврх којих седи смирени владика са његова четири коња и патриотским трбухом. Кад идете кроз варош, видећете један каламбур од кућа, које су побегле унутра и напоље једна од друге, дућане са ћепенцима и крововима, што изгледају као тиролски шешири узане улице са прчварницама, где свакад седе по неколико бекрија да јучерашњу зараду страће, елем као што рекосмо, да нема оне лепе цркве и школе, да не сретнете по кога са цилинדרом и рукавицама, у црном руху, рекли бисте да сте у Астрахану. Ако није петак, онда је у Н. мртвало до зла Бога, врућина јер је лето па цео свет спава сем шегрта који седе по ћепенцима па климају ногама и млате коњским реповима те растерују муве са цица и платна. А кад је пазарни дан – петак – онда целу пијацу закрче сељачка кола са својим производима: стоји рика од марве и вика трговчића који се непрестано испред својих дућана деру те довикују сељанке – ајде, снашо, да пазаримо памука, највори, чивита итд., тако да човек не може да прође од светине која се тамо гура.“

41. Коло јахача „Кнез Михајло“ из Зајечара основано је 1890. године. Двадесет првог маја следеће године организоване су коњске трке са препрекама. По броју пријављених коња може се видети са каквим се потенцијалом располаже у то време. У трци једногодаца учествовало је 36 грла, зетим 47 двогодица, 21 трогодац и 9 четворогодица. Победник је био коњички официр Милоје Здравковић, али због пада су коња сам је одлучио да се награда додели другопласираном Милошевићу, марвеном лекару.

42. Резултати избора у септембру 1890. г. према *Тимочанину* изгледају овако:

<i>Место</i>	<i>радикали</i>	<i>либерали</i>
Вражогрнац	115	30
Вратарница	151	20
Велики Извор	85	99
Брестовац	72	7
Прлита	62	11
Звездан	137	9
Гамзиград	54	6
Заграђе	144	1
Николичево	85	13
Грлиште	281	1
Метовница	66	49
Трнавац	25	95
Грљан	148	38
Г. Бела Река	164	2
Д. Бела Река	59	15
Лубница	71	16
Леновац	101	6
Рготина	34	10
Слатина	15	58
Бор	68	0
Бучје	165	5
Оштрељ	147	5
Кривељ	88	7

43. Митринолит Михајло је имао истакнуту улогу у припреми побуне 1884. г. која из многих разлога није успела, а све препреме за њено интензивирање прекинуте су на вест да ће Србија напасти Бугарску. Жарко Милошевић наводи: „Благодарећи њему, од Свесловенског комитета издејствована је помоћ избеглим радикалима док су истовремено прикупљена средства за нову народну буну. Са 3000 добивених пушака требало је наоружавати чете за упад у Србију.“ (Жарко Милошевић: *Из Пашићевог избеглиштва 1883-1885. г.*, Развитак, бр. 194-195, 1995.)

44. Пашић је као пратилац краља Александра (он тада има 15 година), заједно са Јованом Ристићем посетио од 26. јуна до 16. августа 1891. године Русију и Аустроугарску. Тада је разговарао са руским царем Александром III и аустроугарским царем Фрањом Јосифом.

45. Васа Казимировић: *Никола Пашић и његово доба, 1845-1926*, Нова Европа, Београд, 1990.

46. Ево како је у Крлежиној литерарној имагинацији изгледао Пашић (и шта је значио његов изглед) у моментима када му се обратио Супило: „Стоји пред Супилом Баја бешћутно и ледено, са својим крупним старачким тијелом, патриархалном брадом, риблим очима, лице без израза, лице воштано и празно, накит свјетлуцави на бијелој одњегованој господској руци, жакет, жилет, златни ланац, прстење, рубље, ципеле, потези од пегле на хлачама, све на своме мјесту – уредно и наглашено чисто.

Тај легендарни Баја слуша гдје Ф. Супало говори о некаквом српскохрватском јединству, о некаквом југословенству и мисли у себи тај легендарни Баја о том Аустро - Кroatу: А шта му је опет то, то некакво његово црно – жуто југословенство. То му је опет та његова Аустрија измислила, ту његову Југославију. Каква Јудо–славија? Какви Шокци? да они не би ’тели да нас пошокаче, као онај Шваба Штроцо из Ђакова?“

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	5
НА ПОЧЕТКУ БЕШЕ – СЕОБА	9
ЦРНА РЕКА ИЛИ ТИМОЧКА КРАЈИНА	11
Дубоки планински корени	13
Султанови пописивачи у Црној реци и сталешке поделе у XV веку	15
Изневеравање државних и законских гаранција у XV и XVI веку	18
Католички злочин над балканским победницима	21
Кара Панчина герила и нови ратови	28
Погибија Клевенхилеровог батаљона	30
Само ратници и герилци – браћа Вељко и Миленко Петровић	31
На источној граници	38
Севастополске звезде	
Невоље Али–Ризе. Раковачки камен и Макреш	46
ПАШИЋЕВИ ПРЕТХОДНИЦИ	52
Светозар Марковић	52
Адам Богосављевић	55
ДЕТИЊСТВО И ШКОЛОВАЊЕ НИКОЛЕ ПАШИЋА	61

ПАШИЋЕВ ПОЛИТИЧКИ ИНДИВИДУАЛИТЕТ	65
Фаталистички речник Њ. В. („Фурија и Црвић“)	71
Тимочка буна	72
Поп Маринко Ивковић, Љуба Дидић и Алекса Станојевић	75
Завера у емиграцији	82
Србија као Пашићева звезда водиља	86
Последња краљева офанзива	93
Повратак и нове замке и тешкоће	96
Демократија на папиру	100
За обнову државне моћи	102
Пашић у улози премијера	105
Раскид са народном војском	105
„Ако вам сметам баците ме у море“	108
Зајечар после изборне победе	110
„Бирајте оног ког ће ваша савест да потврди“	112
Каниц у Тимочкој Крајини. Прва узвраћања опозиције	113
Прва скупштинска интерпелација покренута од тимочких посланика	115
Промашаји Генчићеве локалне политике	117
Локална самоуправа у Зајечару	118
Потере и закон против хајдука, одметника, криминалаца и лопова	120
Сећање на зулум бегова Френчевић, одбрана Црноречког округа	122
Буџет Краљевине Србије, тешки дани Ђорђа Генчића	124
Породичне интервенције за одане и прве вести о завери против краља Александра	128
„Омладина“ у кафани „Кукавица“	130
Локална разрачунавања	
Каниц у Тимочкој Крајини	132
Расправа о смрти Адама Богосављевића.	
Примери војне бирократије	134
Обрачун са свештеником Миланом Пантелићем.	
Зајечарци против краљице Наталије	136

Рударска окна у Мин–кладенцу	139
Пашић и краљ Александар у Аустрији	
Цвијић у Зајечару	142
Пашићев Ђорђе	146
ЕПИЛОГ	149
Биографски подаци појединих историјских личности	159
Фусноте	165

*Аутор са захваљује спонзорима који су помогли
објављивање књиџе:*

ФАКУЛТЕТ ЗА МЕНАѢМЕНТ
Зајечар

ЖИТОПРОМЕТ
Зајечар

ВИД - ОПТИКА ФИЛИМОНОВИЋ
Зајечар

ВЕЛЕПРОМЕТ
Зајечар

Миодраг ДИМИТРИЈЕВИЋ
НИКОЛА ПАШИЋ У ХОДУ ИСТОРИЈЕ

Издавач
КРЕАТИВНА РАДИОНИЦА
Крушевац

За издавача
Мр Ненад Живковић

Уредник
Радмила Живковић

Штампа
„Графомед“ – Александровац

Тираж
300

Маркетинг
тел: 037/460-216
e-mail: kiria@ptt.yu

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32 : 929 Пашић Н.
323 (497.11) „18/19“
94 (497.11)

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Миодраг
Никола Пашић у ходу историје / Миодраг
Димитријевић. - Крушевац : Креативна
радионица, 2004 (Александровац :
Графомед). - 189 стр. ; 21 cm

Тираж 300. - Биографски подаци појединих
историјских личности: стр. 159-164.

ISBN 86-83773-20-5

а) Пашић, Никола (1845-1926) б) Србија -
Политичка историја ц) Тимочка Крајина -
Политичке прилике - 19-20 в

COBISS.SR – ID 117517324